

16. Yüzyıl Üsküdar'ında Evliliğin Sona Erme Halleri

Termination of Marriage in 16th Century Üsküdar

Seval Kılıç

İstanbul Medebiyet Üniversitesi, Hukuk
Fakültesi İstanbul, Türkiye,
seval.kilic@icloud.com

Geliş Tarihi/Received: 28.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 07.01.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
07.02.2025

Öz: Bu çalışma İslam aile hukukunun bir parçası olan boşanma ve diğer ayrılık nedenlerini 16. yüzyıl Osmanlı şer'iyye sicilleri kapsamında incelemektedir. İncelemede esas alınan bölge Üsküdar'dır. Müslüman ağırlıklı karma bir nüfus yapısına sahip olan Üsküdar'da bahsi geçen yüzyılda evliliğin sona erme halleri toplumsal düzeni ve İslam hukukunun bu düzene etkisini anlama bakımından da önemlidir. Çalışmada öncelikle erkeğin tek taraflı iradesi ile sonuç doğuran boşanma türü olan talâk ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Sonrasında bir nevi anlaşmalı boşanma türü olan ve sicillerde daha sık karşımıza çıkan muhâlea ve uygulamada görülen nitelikli halleri irdelenmiştir. Devamında sicillerde çok sık karşımıza çıkmayan ancak evliliğin sona ermesi ile sonuçlanan tefrik ve fesih halleri sicil kayıtları etrafında değerlendirilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise İslam hukukuna ait olan bu müesseselerin gayrimüslimlere tatbiki analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Talâk, Talâk-ı Selâse, Muhâlea, Beynûnet-i Kübrâ, Hüsn-i Zindegâni, İddet

Abstract: This study examines divorce and other causes of separation, which are part of Islamic family law, within the framework of 16th-century Ottoman court records (şer'iyye sicilleri). The region selected for this analysis is Üsküdar. In Üsküdar, which had a predominantly Muslim mixed population, the cases of marital dissolution in the mentioned century are significant in terms of understanding social order and the influence of Islamic law on this order. In this study, the type of divorce that results from the unilateral will of the husband, known as talâk, is examined in detail. Subsequently, muhâlea, a type of divorce akin to a consensual separation and more frequently encountered in court records, is discussed, along with its notable applications in practice. Following this, the less frequently encountered cases of tefrik and fesih, which also result in the termination of marriage, are evaluated based on the court records. In the final part of the study, the applications of these Islamic legal provisions to non-Muslims are analyzed.

Keywords: Talâk, Talâk-ı Selâse, Muhâlea, Beynûnet-i Kübrâ, Hüsn-i Zindegâni, İddah

Extended Abstract

The institution of divorce has held a significant place within legal systems throughout history, with varying degrees of regulation depending on cultural, social, and religious contexts. In many early societies, legal systems ranged from completely prohibiting divorce to allowing it with minimal restrictions. During the rise of Islam in the 7th century, religious traditions like Christianity and Judaism made divorce almost impossible. However, Islam introduced a more nuanced perspective, allowing both men and women to initiate divorce under specific conditions, though male-initiated divorce (*talâk*) was notably more accessible. Pre-Islamic practices permitted men to divorce their wives without limitations, often placing women in precarious social and economic positions. Islamic law, however, imposed a structured three-time limit on divorce. This meant that after three declarations of *talâk*, reconciliation was only permissible if the woman married and divorced another man first, a stipulation aimed at preventing impulsive or unjustified divorces.

This study focuses on the implementation of these legal principles within the context of 16th-century Ottoman society, specifically through an examination of court records from the Üsküdar Sharia Court. These records serve as a crucial historical resource, offering insight into how Islamic and Ottoman divorce laws were practically applied. Unlike theoretical legal texts, court records reveal the real-world dynamics between spouses seeking divorce and the variety of claims brought forth by men and women. Both men and women petitioned the court for rights related to divorce, including financial settlements, highlighting that men were also motivated to claim economic benefits. In many cases, verdicts favored the petitioner based on the evidence presented, though outcomes varied according to each case. A consistent observation was the court's adherence to Hanafi jurisprudence, the dominant school of thought within the Ottoman Empire, which shaped the legal approach to divorce proceedings and shaped case outcomes.

A notable pattern in these records is that, contrary to some common assumptions, men actively sought to protect their financial interests alongside women. Women frequently demanded dowries (*mahr*) and maintenance, while men commonly referenced *muhâlea* (a form of negotiated divorce) as a means to divorce their spouses without financial liability. In a *muhâlea*, a woman could initiate separation by renouncing her financial rights or offering compensation to her husband. This arrangement, seen as a woman's right to initiate divorce, has deeper complexities in practice, as records reveal cases where *muhâlea* was modified to better suit each situation, demonstrating the flexibility of this legal mechanism.

Another crucial concept in 16th-century Ottoman divorce was the conditional *talâk*, which women utilized to protect their rights in situations where their husbands' actions could harm them or the marriage. Conditional *talâk* allowed the marriage to dissolve automatically upon the occurrence of a specified event, such as abandonment or abusive behavior by the husband. This conditional agreement also served as an oath; breaking it carried moral and legal consequences, underscoring the gravity of marital commitments in Islamic law. In Ottoman courts, conditional *talâk* served as a safeguard for women, particularly in cases where traditional divorce pathways were unavailable. Husbands, sometimes under judicial encouragement, issued conditional *talâk* as a form of protection for their wives against potential mistreatment. Moreover, historical records indicate that conditional *talâk* was culturally accepted and not restricted to marital disputes, as it was also used in non-marital family matters, showing the adaptability and relevance of this mechanism in various social contexts.

The Ottoman court records additionally highlight the practice of *talâk-ı selâse*, or triple *talâk*, wherein all three declarations of *talâk* were issued simultaneously. Predominantly accepted within the Hanafi school, this practice sought to reinforce separation by issuing an irrevocable divorce. Triple *talâk* appears in conjunction with conditional *talâk* and *muhâlea*, often as a means to decisively end the marriage and prevent future reconciliation. This application reflected the legal and cultural preference for clear, enforceable separations when marriage dissolution was deemed necessary.

The issue of *tafriq*, or court-ordered divorce, is also evident in the Üsküdar records, though its application in Ottoman society was limited due to the narrow interpretation within Hanafi jurisprudence. Grounds for *tafriq* were minimal, typically restricted to cases of impotence or chronic illness that affected marital harmony. Only one case related to *tafriq* appears in the records, and even its classification as true *tafriq* is debatable. A particularly significant example of *tafriq* is the situation of a Muslim convert whose husband did not convert, raising questions about whether their marriage should end by *talâk* or annulment (*fasakh*). By the 16th century, Hanafi scholars tended to view such cases as grounds for annulment, yet interpretations varied across time and context, revealing evolving attitudes within Islamic jurisprudence.

Another legal concept addressed in these records is the waiting period (*iddah*) imposed on women following divorce or the death of a spouse. *Iddah* served to clarify lineage and protect women's rights, and the strict observance of this waiting period reflects its significance in Islamic family law. The records

contain cases where women who remarried during *iddah* faced legal disputes over the validity of the second marriage, highlighting jurists' commitment to enforcing this requirement. This demonstrates that even after a marriage ended, women in *iddah* were bound by marital rules, underscoring the institution's integral role in managing family and social relations.

Lastly, the records shed light on non-Muslims in the Ottoman Empire who, despite their different religious backgrounds, sometimes used Islamic courts to dissolve marriages. Non-Muslim cases were often resolved based on either Islamic law or the individuals' own religious laws, as documented in the court records. Ottoman courts issued rulings on dowries, maintenance, and child support, indicating a level of inclusivity and adaptability within the Ottoman judicial system. These rulings underscore the court's commitment to protecting the financial and familial rights of women and children, regardless of religious background, within the framework of Islamic law.

Giriş

Evlilik ve evliliğin sona ermesine ilişkin kurallar tarihin eski devirlerinden itibaren hukuk düzeninin bir parçası olmuştur. Çalışmanın konusu olan evliliğin sona ermesi halleri, İslam hukukunda etraflıca düzenlenmiştir. Bu mesele, Kuran ve sünnette yer almakla birlikte hukukçular tarafından ciddi bir şekilde ele alınmış, fıkıhın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Osmanlı uygulamasında evliliğin sonra ermesi halleri, tahmin edileceği üzere Hanefi mezhebi üzerine temellendirilmiştir. Bununla birlikte fıkıh eserlerinde detaylı bir şekilde incelenen bazı meselelere toplum içinde pek karşılaşılmamış, bazılarında ise sıklıkla rastlanmıştır. Çalışmanın özü sicillerde karşımıza çıkan evliliğin sona erme halleridir. Bu nedenle sicillerde rastlanılmayan meselelere ağırlık verilmemiştir.

Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İslam hukukunda evliliğin sona ermesinin ilk ve temel çeşidi olan erkek tarafından yapılan boşama işlemi yani talâk incelenmiştir. Sicillerde dikkat çeken ilk husus, mezhepler arasında tartışmalı olan ve Hanefi mezhebinin hüküm bağladığı, aynı anda üç talâk ifadesinin söylenmesi ya da kayda geçirilmesidir¹. Talâk-ı selâse denilen bu uygulamaya genellikle erkeklerin eşleriyle tekrar bir araya gelmeyeceklerini teminat altına almak için başvurdukları anlaşılmıştır.

Talâk bahsinde ele alınan bir diğer husus, talâkın geciktirici bir şarta ya da vadeye bağlanmasıdır. Uygulamada uzağa giden eşin belirli bir süre içinde dönmezse veya bir daha içki içmesi ya da eşine kötü muamelede bulunması halinde talâk vermiş sayılacağına ilişkin şartlara rastlanmıştır. Bunun yanında evlilikle alakalı olmayan, bir borç ilişkisi ya da ceza davasında kişinin, borcunu ödeyeceğini ya da bir daha ceza gerektiren eylemi işlemeyeceğine dair verdiği yemini kuvvetlendirmek maksadı ile eşinden boş olacağına dair şart vermesine de rastlanılmış ve konu ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde karşılıklı rıza ile evlilik birliğinin sona ermesi olan muhâlea incelenmiştir. Sicillerde kadının talebiyle de evlilik birliğinin sona erdiği bu boşanma türüne sıklıkla rastlanmıştır. Kadın ya da erkek tarafından başlatılan bu süreçte boşanma genellikle kadının evlilik birliğinden doğan maddi haklarından vazgeçmesi ile sonuçlanmıştır. Kadının ya da erkeğin maddi haklardan vazgeçme dışında ayrıca bir bedel vererek boşandığı durumlara da rastlanmıştır. Çalışılan sicillerde bahsedilen durumların yanında erkeğin talâk verebileceği halde muhâlea sözleşmesi yaptığı kayıtlar önem arz etmektedir. Bu kayıtlara ve erkeğin neden bu yola başvurduğuna ilişkin kanaatimiz ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde mahkeme kararıyla evliliğin sona ermesi anlamına gelen tefrik usulü irdelenmiştir. Hanefi mezhebinin tefrik konusundaki dar yorumu 16. yüzyıl Üsküdar sicillerine de

¹ İbn Rüşd, *Bidayetü'l Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslam Hukuku*, çev. Ahmed Meylani (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 2/430-436; Serahsi, *Mebcut*, ed. Mustafa Cevat Akşit (Gümüşev Yayıncılık, 2008), 6/138.

yansımıştır. Bu mezhepte sadece cinsel hastalıklar ve iktidarsızlığın tefrik nedeni² olarak görülmesinden dolayı nadir kayıt bulunmuştur.

Dördüncü bölümde nikâh akdinin hukuken geçerli olmasını sağlayan çeşitli koşullardan birindeki eksiklik nedeniyle evliliğin sona ermesi hali olan fesih değerlendirilmiştir³. Sicillerde özellikle buluş muhayyerliği, iddet bitmeden yapılan ikinci evlilik ve elfâz-ı küfr denilen dine hakaret konuları ağırlıklı olarak fesih nedeni sayılmıştır.

Son olarak gayrimüslimlerin, din ve ibadet özgürlüğü kapsamında yer alan, ahval-i şahsiyeden sayılan ve dini liderlerinin hakkında hüküm verme yetkisi bulunan boşanma⁴ hususunda kendi mahkemeleri yerine şeriye mahkemelerine başvurması sicillerde yer alan örneklerden hareketle tetkik edilmiştir.

Yapılan bu çalışma klasik dönem Osmanlı aile hukukunu teorik ve pratik bütün tartışmaları ile ele almak değil, geçmişten beri muhafazakâr toplum yapısı ile bilinen Üsküdar özelinde 16. yüzyılda evliliklerin sona ermesini hukuki bir perspektiften değerlendirmektir. Bu minvalde çalışmada kullanılan kaynaklardan ilki ve en önemlisi İsam, Medipol Üniversitesi ve Kültür AŞ tarafından ortaklaşa hazırlanan 100 ciltlik Şer'iyye Sicillerinden 10 adet 16. yüzyıl Üsküdar Mahkemesi sicilidir. Fıkhi kaynak olarak dönemin hukuk anlayışını ve mahkeme kayıtlarını daha iyi anlamlandırmak amacıyla 16. yüzyılda dönemin hukukçuları tarafından kullanılan fıkhi eserlerinden faydalanılmıştır. Yine bu yüzyıla ait olan fetva mecmuaları ve mühimme defterleri de başvurulan kaynaklar arasındadır. Murteza Bedir'in yürütücüsü olduğu "*Osmanlı Hukukunu Kurmak: Fetva ve Risaleler Işığında 16. Yüzyıl Osmanlı Hukuku*" isimli TÜBİTAK projesini zikretmekte yarar vardır. Proje ve dolayısıyla web sayfası, fetva ve risalelere dijital ortamda ulaşma kolaylığı sağlaması bakımından literatüre önemli katkıda bulunmuştur. Son olarak, dönemi araştıran günümüz müelliflerin eserlerinden de faydalanılmıştır. Özellikle Mehmet Âkif Aydın'ın *Osmanlı Aile Hukuku* isimli eseri bu alandaki temel kaynaklardan birisidir. K. N. Ahmad'in "*The Muslim Law of Divorce*" adlı, geçmişten günümüze İslam hukukunda evliliğin sona ermesini inceleyen hacimli eseri de bu alandaki önemli başvuru kaynaklarındanındır.

I. Talâk

Kelime anlamı olarak serbest bırakmak, bağını koparmak gibi anlamlara gelen talâk⁵, İslam hukukunda erkek tarafından yapılan boşama işlemini ifade etmek için kullanılmıştır. Kuran-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde talâk işlemi ayrıntılı biçimde açıklanmış ve uygulanmıştır. Talâk daha sonraki dönemlerde İslam fikhinin önemli bir konusunu oluşturmuş ve fakihler tarafından çeşitli ayrımlara tabi tutulmuştur. Ayrımlardan ilki Kuran ve sünnete uygunluk açısından yapılmıştır. Buna göre genel olarak Kuran ve sünnete uygun olan sünnî talâk ve uygun olmayan bid'i talâk olarak izah edilmiştir⁶. Fıkhi eserlerinde en çok değerlendirilen ve yorum getirilen bu ayrım olmasına karşın uygulamada karşılığı en çok bulunan, hukuki olarak sonuçlarına farklı hüküm bağlanan ric'i ve bâin talâk ayrımıdır. Bu nedenle çalışmanın devamında bu ayrım üzerine inceleme yapılmıştır.

² Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), 88.

³ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik, 2020), 105.

⁴ M. Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku- Devlet-i Aliyye'nin Temeli* (İstanbul: İSAM, 2020), 293-294.

⁵ Hayreddin Karaman - Bekir Topaloğlu, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 246.

⁶ Fıkhi eserlerine göre talâk üç çeşittir: 1. Sünnî Ahsen: Erkeğin eşi ile cinsel münasebette bulunmadığı ve kadının âdet döneminde olmadığı bir zamanda eşini bir talâk ile boşaması ve eşin iddeti bitene kadar ona dönmemesidir. 2. Sünnî Hasen: Erkeğin daha önce cinsel beraberliği olduğu eşini cinsel münasebette bulunmadığı üç temizlik halinde birer talâkla boşamasıdır. 3. Bid'i: Erkeğin eşini tek seferde üç ya da iki talâk ile boşaması veya cinsel münasebette bulunduğu temizlik evresinde bir ya da iki kere boşaması veyahut âdet döneminde iken boşamasıdır. İbrahim Halebi, *Şerh-i Mülteka el-Ebhur (Mevkufat)*, çev. Nedim Yılmaz (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993), 2/182-183; Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi (İslam Fıkhi ve Hukuku)*, çev. Arif Erkan (İstanbul: KİT-SAN Matbaacılık, 1980), 2/163-165; Ebü'l-Hasan Burhanüddin Ali b. Ebu Bekir Merginani, *Delilleriyle Hanefi fikhî: el-Hidaye* (İstanbul: Kahraman Neşriyat, ts.) (Erişim 10 Şubat 2024), 2/59-63.

A. Ric'i ve bâin talâk

Ric'i ve bâin talâk, İslam-Osmanlı hukukunu inceleyen günümüz müelliflerinin eserlerinde boşanma meselesinin temel ayrımı olarak karşımıza çıkmaktadır⁷. İlk olarak ric'i talâktan bahsedilecek olursa, bu talâk türünde koca eşinin ayrılma iradesinin olup olmadığına bakmaksızın, kadının iddetini⁸ ve âdet dönemini gözeterek boşama işlemini gerçekleştirmekte, iddet içerisinde yine eşinden onay beklemezsizin evlilik birliğine geri dönebilmektedir⁹. Bu nedenle ric'i talâkta boşama eylemi icra edildikten sonra evlilik birliği tamamen ortadan kalkmamaktadır. Evliliğin tamamen sona erebilmesi için iddetin geçmesi gerekmektedir. İddet zarfında karı-kocalık devam ettiği için taraflardan birisi vefat ederse diğeri onun mirasçısı olmaktadır¹⁰. Ric'i talâkın nasıl yapılacağı Talâk Sûresi'nin ilk âyetine dayanır: “*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın ve bekleme sürelerini iyice hesap edin. Rabbiniz Allah'a saygısızlıktan sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmassınlar. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Kim Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa kendisine yazık etmiş olur. Bilemezsin ki; belki Allah bundan sonra yeni bir durum ortaya çıkarır*”¹¹.

Âyetin detaylarına bakıldığında, iddetin gözetilmesine oldukça önem verildiği göze çarpmaktadır. Uygulamada da Hz. Peygamber döneminde Abdullah b. Ömer, eşini âdet döneminde boşadığında Peygamber'in, eşini tekrar nikâhlayıp usulüne göre tekrar boşamasını emretmesi örnek olarak verilmiştir¹². Bunun yanında koca, eşini boşadığı zaman kadın ahlaka aykırı eylemler içerisinde değilse, onu evden çıkarmaması âyetin bir diğeri önemli kısmıdır. Boşama işlemi geri alınabilir olduğu ve iddet içerisinde kadın başka kimse ile evlenemeyeceği için kadın, emniyet ve ekonomik açıdan zor durumda kalacaktır. Bunu önlemek maksadı ile kadının evden çıkarılmaması Allah'ın sınırları olarak kabul edilmiştir. Allah'ın sınırları kavramı daha sonra karı-koca olarak aynı ev içerisinde birlikte yaşama tahammülü ve uyumu (hüsn-i zindegânî, hüsn-i muâşeret) olarak algılanmıştır¹³.

Bâin (ayırıcı) talâk yani tekrardan nikâha gerek olan ayırıcı boşanma ise temelde dört şekilde gerçekleşmektedir. İlk olarak karı-koca arasında herhangi bir cinsel münasebet olmadan yapılan boşama işlemidir. Örneğin, erkeğin nikâh akdinin akabinde eşiyle tartışıp onu boşaması bâin talâktır. İkincisi, boşanmanın bedel karşılığında gerçekleştiği muhâlea ya da hul` işlemidir. Bu boşanma türü fakihler tarafından bâin talâk olarak kabul edilmiştir. Üçüncüsü, iddet içerisinde eşe rücu edilmemişse ric'i talâk bâin talâka dönüşmektedir. Son olarak, erkek karısını boşanmanın ayırıcı boşanma olduğunu gösteren “*sen bâinsin*” gibi açıkça bâin boşama niyetiyle söylenen sözler ile veya “*sen haramsın*”, “*seni ailene hibe ettim*”, “*yüzünü ört*”, “*seni salıverdim*” gibi kinayeli, mübalağalı ifade ile veyahut “*sen en şiddetli*

⁷ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (Beta, 2020), 285-286; Ekrem Buğra Ekinci, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2024), 279; Coşkun Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2023), 112-113.

⁸ Boşanan kadının gebe olup olmadığını anlaması için beklediği süreye iddet denilmektedir. Bu süre Ebu Hanife'ye göre üç âdet döneminin sonuna karşılık gelmektedir. Erkek kadını henüz cinsel birleşme yaşamadan boşamışsa, Ahzab Sûresi'nin 49. âyetine göre kadının iddet beklemesine gerek yoktur. Gebe olan kadınların bekleme süresi doğum yapıcaya kadardır. Büluğa ermemiş ve adetten kesilmiş yaşlı kadınların bekleme süresi ise 3 aydır. İddet içerisinde kadın, başka bir kişi ile evlenememektedir. Ancak boşandığı eşi kendisine dönebilir. Bunun yanı sıra kendisine bu süre zarfında nafaka bağlanmaktadır. Süleyman Ateş, *Kur'ânı Kerîm'de Evlenme ve Boşanma* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1995), 58-59.

⁹ Geri dönme eylemine rücu etmek ya da ricat denilmektedir. Hanefi mezhebine göre ricat “karımı bir daha nikâhım altına aldım” gibi bir sözle ya da öpmek, şehvetle dokunmak gibi bir eylemle gerçekleşebilir. Şafilere göre ise sadece sözle gerçekleşebilir. Merginani, *el-Hidaye*, 2/98-99.

¹⁰ Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 112.

¹¹ “Kur'an-ı Kerim”, <https://kuran.diyanet.gov.tr/>, ts., Talâk Sûresi. Erişim tarihi 10.12.24

¹² İbn Rüşd, *Bidayetü'l Müctehid*, 2/429. Âdet dönemindeki kadını eşin boşaması fıkıh âlimlerince “bidat boşama” olarak görülmüş ve günah olarak kabul edilmiştir. Fakat yapılan boşama işlemi hukuken geçerli sayılmıştır. Merginani, *el-Hidaye*, 2/59-62.

¹³ K. N. Ahmad, *The Muslim Law of Divorce* (New Delhi: Kitab Bahavan, 1984), 231 vd. Terim anlamı olarak “iyi hayat, güzel geçim” gibi anlamları olan hüsn-i zindegânînin ne ifade ettiğini inceleyen bir çalışmada, daha çok muhâleaya ilişkin sicillerde rastlanan bu kavramın, evlilik birliğinde elzem olduğu düşünülen, duygudan yoksun bir biçimde kadının erkeğe itaatini veya maddi refahı ifade etmesinin yerine, daha çok eşler arasındaki duygusal bağı ifade ettiği kanaatine varılmıştır. Nil Tekgül, *A Gate to the Emotional World of Pre-Modern Ottoman Society: An Attempt to Write Ottoman History from “The Inside Out”* (İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 284-299.

talâkla boşsun”, “*ev dolusu talâkla boşsun*”, “*uzun bir boşama ile boşsun*” gibi içerisinde vurgu barındıran sözlerle boşamışsa yapılan işlem bâin talâktır¹⁴.

Osmanlı’da neredeyse her çeşit boşanma sicillere yansımaktadır. Bununla birlikte temel özelliklere sahip ric’i ve bâin talâk genellikle kayıtlara nafaka ve mehir alacağına ilişkin yeni bir durum ortaya çıkmışsa yansımaktadır. 1534 yılında Üsküdar Mahkemesi önüne gelen bir davada Gülyar bt. Abdullah eski eşiyle birlikte mahkemeye gelerek eşinin onu bâin talâk ile boşadığını, bundan sonra nafaka ve mehir ve sair evlilikten doğan talepler hususunda uyuşmazlığın söz konusu olmadığını bildirmiş, eski eşi de bunu tasdik etmiştir¹⁵. Burada Gülyar’ın nafaka ve mehirden tamamen vazgeçtiği ya da mahkeme öncesi belirli bir ödeme yapılıp yapılmadığı belirsizdir. Bu karardan sonra artık böyle bir talep mahkeme önüne gelemeyecektir¹⁶.

Bâin talâkın özel bir çeşidi olan ve *talâk-ı selâse* denilen üçüncü kez yapılan boşama ya da üç talâkın tek seferde söylenmesi durumunda, taraflar yani erkek ve boşamış olduğu kadın tekrar evlenmek isterse, kadının başka bir evlilik yapması ve yaptığı ikinci evliliğin sona ermiş olması gerekmektedir. Sicillerde talâk-ı selâseye çok rastlandığı için ayrıntılı olarak incelenmiştir.

B. Talâk-ı selâse (Üç talâk)

Bakara Sûresi’nin 230. âyetinde şöyle buyrulur: “*İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz. İkinci koca da onu boşarsa, birinci kocası ile bu kadının, Allah’ın kurallarına riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur. Bunlar Allah’ın kurallarıdır, bilmek isteyenler için onları açıklamaktadır*”¹⁷. Buna göre üçüncü kez boşama işlemi gerçekleştirildiğinde ki bu boşamalar ister ric’i ister bâin talâk şeklinde olsun, erkek tekrar eşiyle evlenmek isterse kadının başka bir kişi ile evlenmesi ve bu evliliğin geçerli bir şekilde sona ermesi gerekmektedir. Eski eşin böyle bir evlilik yapmadan onu üç kez boşayan kocaya razı olması yeterli değildir. Tekrar evlenilmesi aşılması gereken önemli bir zorluk barındırdığından bu boşanma türü için *beynûnet-i kübrâ* (büyük ayrılık) tabirini kullanmışlardır¹⁸.

Talâk-ı selâse farklı zamanlarda gerçekleşebileceği gibi tek seferde aynı meclis içinde üç kez söylenmesi yoluyla da hüküm ifade eder. Bu mesele hakkında fakihler arasında bir ittifak yoktur ancak çoğunluk görüşü tek seferde söylenen üç talâkı, üç ayrı talâk olarak kabul etmektedirler¹⁹. Uygulamada ilk olarak tek seferde üç talâkın *beynûnet-i kübrâ* ile sonuçlanması kuralının, Hz. Ömer zamanında keyfiligi

¹⁴ İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/207-221; Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer*, 2/177-181; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 285-286; Üçok vd., *Türk Hukuk Tarihi*, 113.

¹⁵ *Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Kenan Yıldız - Recep Ahıskalı (İSAM, 2010), 143-144/233. Bundan sonra bu ve diğer siciller ilk defa zikredildiğinde tüm künye halinde, sonraki atıflarda “*Üsk. X no’lu Sicil*” olarak kısaltılacaktır.

¹⁶ Gülyar bt. Abdullah ve eşinin bu kayıta yapmış olduğu sözleşme sulh sözleşmesidir. Bu akit, iki tarafın razı olmasıyla aralarındaki uyuşmazlığı ortadan kaldırmaktadır. İcap ve kabul ile sözleşme kurulur. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, madde 1531, Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 321. Buna benzer başka sulh sözleşmesi içeren evliliğin sona ermesine ilişkin kayıtlarda ibra hükmünde yani alacaklı olan kadının alacağından vazgeçtiği sulh sözleşmelerine de rastlanmakta ve hatta muhâlea kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak bu kayıta işlemin ibra niteliği değil, sulh niteliği ağır basmaktadır. Çünkü ibra hükmündeki sulh sözleşmelerinde sulh bedeli olarak alınacak miktarın açıkça belirtilmiş olması gerekmektedir. Gülyar’ın kaydında ise miktar açıkça belirtilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Çetinkaya, *Osmanlı Hukukunda Sulh Sözleşmesi : Üsküdar ve Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre Borç İlişkilerinde Sulh Sözleşmesi (M. 1501-1551/ H.906-958)* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020), 148-151.

¹⁷ “Kur’an-ı Kerim”, Bakara Sûresi. Erişim tarihi 11.12.24.

¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiye Kamusu* (Ravza Yayınları, 2018), c. 2/175.

¹⁹ İbn Rüşd, *Bidayetü’l Müctehid*, 2/430. Buradaki en önemli ihtilaf erkeğin tek talâkı niyet edip, bu talâkını güçlendirmek maksadı ile talâk sözünü birden fazla kez tekrar etmesi hâlinde ne olacağına ilişkindir. Ancak Hanefilere göre söz ağızdan bir kere çıkar. Bir erkeğin boşanma gibi önemli bir meselede sözünü tartarak, düşünerek karar vermesi gerekir. Eşine abartılı, onu tahkir edici ifadeler kullanmaktan kaçınmalıdır. Bu nedenle erkek eşine tek seferde üç kez talâk vermiş ise lafza bakılır ve üç talâk gerçekleşir. Abartılı, kinayeli sözle boşamanın bâin talâk olduğunu ifade eden bir akımın tek seferde üç talâkı beynûnet-i kübrâ olarak görmesi mezhep mantığına uygundur. Mezhebin bu görüşüne günümüz müellifleri, Hz. Peygamber’in tam tersi uygulamaları olmasından dolayı karşı çıkmışlardır, Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 89; Ateş, *Kur’ânı Kerim’de Evlenme ve Boşanma*, 72.

önlemek için konulduğu rivayet edilmiştir²⁰. 16. yüzyıl şeyhülislamlarından İbn Kemal'in vermiş olduğu fetvada da aynı mecliste söylenen üç talâkın kazaen/hükmen üç talâk olarak sayılacağına hüküm verilmiştir²¹. 19. yüzyılda yaşamış Hanefi mezhebinin en önemli temsilcilerinden İbn Âbidin(1784-1836) , *Reddül Muhtar* adlı temel eserinde Hz. Ömer'in koymuş olduğu kuralın dönemin sahabesinin, hukukçularının ve İslam devletinde yaşayanlardan herhangi bir itiraz olmaması nedeniyle sükûti icma ile kabul edildiğini ifade etmiştir²².

İncelediğimiz şer'iyeye sicillerinde de tek seferde verilen talâk-ı selâsenin, geri dönülemeyen ayırıcı boşanmayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 1515 yılında Üsküdar Mahkemesi önünde görülen bir davada Ahmed b. Minnet boşadığı eşiyile tekrar evlenmek istemekte ancak eşini en son talâk-ı selâse ile boşadığına yönelik iddialar bulunmaktadır. Bunun üzerine Ahmed b. Minnet eşini talâk-ı selâse ile boşamadığına ilişkin yemin vermiştir. Mahkeme de yemini uygun bularak son boşama işlemi ric'i talâk saymış ve eşini geri almasını kabul etmiştir²³. 1519 yılında benzer endişeye sahip Bulgurlu köyü sakini Mahmud b. Murad, eşini üç talâk ile boşamadığını ispat etmek için bütün Bulgurlu cemaatini mahkemeye getirtmiş, cemaatin çoğunluğu da Mahmud'un üç talâk verdiğini işitmediklerini beyan edince, Mahmud'a yemin verdirilip tekrar eşiyile nikâhı kıyılmıştır²⁴. 1583 yılına ait bir kayıta ise, eşiyile tekrar nikâhlanmak isteyen Sadık b. Abdullah, eşini şartlı talâk ile boşadığını, ancak bu şartı üç talâk ile değil, bâin talâk ile verdiğini şahitlerle ispat etmiştir²⁵.

Erkeklerin üç talâk yapmadıklarını iddia ettikleri davaların yanında kadınlar eşlerinin kendilerini üç talâk ile boşadıklarına ilişkin dava açtıkları da olmuştur. 1563 yılına ilişkin bir davada Fatıma bt. Hüseyin vekili aracılığı ile Ramazan b. Abdullah'ın kendisini üç ric'i talâk ile boşadığı ve ayrılmaları gerektiğini şahitlerle ispat edilmiştir²⁶.

Tarafların dışında boşama işlemine şahit olanların mahkemeye başvurması da talâk işleminin tespit edilmesinde yeterli olmuştur. 1519 yılında iki şahit mahkemeye gelerek sipahi oğlanları bölüğünden Müslihiddin'in zevcesi Nefise'yi üç talâk ile boşadığını bildirmiş, mahkeme bu şahitliği kabul edip tarafların ayrılmalarına karar vermiştir²⁷.

Aralıkla verilen talâklar da özellikle kadın tarafından kayıt altına aldırılmıştır. Fatıma bt. Abdullah, mahkemeye gelerek eşinin kendisini boşayıp, nikâh kıydığını ve sonra tekrar boşadığını, bunun ikinci talâk olduğunu şahitlerle ispat etmiştir²⁸.

Osmanlı uygulamasında talâk-ı selâsenin boşanmayı kuvvetlendirme vasıtası olarak kullanıldığı da vaki olmuştur. Normalde bâin talâk olarak sayılan muhâlea yolunda kimi davalarda talâk-ı selâse terimi kullanılarak tekrar evlenmek güçleştirilmiştir²⁹.

²⁰ Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 86-87.

²¹ Ahmet İnanır, *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukuki Hayat* (İstanbul: OSAV, 2011), 69.

²² İbn Abidin, *Reddül-Muhtar Ale'd-Dürrül-Muhtar*, çev. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1983), 6/156-157. Günümüzde İslam hukukunu uygulayan birçok devlet, tek seferde üç talâkın sonucunun büyük ayrılık olup olmadığını eşlerin evliliğin devamı konusundaki kararına bırakmıştır, Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 88.

²³ *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Bilgin Aydın - Ekrem Tak (İSAM, 2008), 143. Aynı nitelikte *Üsküdar Mahkemesi 56 numaralı sicil (H. 990-991 / M. 1582-1583)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Hilal Kazan vd. (İSAM, 2010), 85/100.

²⁴ *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Rifat Günalan vd. (İSAM, 2010), 192.

²⁵ *Üsk. 56 no'lu Sicil*, 168/239.

²⁶ *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (h. 970 - 971/M. 1562 - 1563)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Rifat Günalan - Mehmet Akman (İstanbul: İSAM, 2010), 96/56.

²⁷ *Üsk. 2 no'lu Sicil*, 125/172.

²⁸ *Üsk. 56 no'lu Sicil*, 192/397.

²⁹ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 128; *Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936/M. 1524 - 1530)*, haz. Coşkun Yılmaz, çev. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berktaş (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 56-57/20, 203/295. *Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H. 953 - 955/M. 1546 - 1549)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Nuray Güler - Mehmet Akman (İstanbul:

Kayıtlardan talâk-ı selâse yapan bazı kimselerin pişman olduğu ve hülle usulünü kullanarak boşadığı eşiyile tekrar evlenmeye çalıştığına rastlanmıştır. Ferhad b. Abdullah talâk-ı selâse ile boşadığı eşine tekrar kavuşabilmek için onu iddet bitiminde Nureddin isimli biri ile evlendirmiş, sicile bu evliliğin hülle olduğunu kaydettirmiştir³⁰. Bir başka kayıтта Bâli b. Mehmed, seferde iken nafakasını temin maksadıyla borç yapan eşi Fatıma bt. Seydi'yi boşamış fakat tekrar evlenmek istemiştir. İddeti biten Fatıma, Abdi b. Mustafa ile evlenmiştir. Bali b. Mehmed, bunun üzerine eski eşine haber verilmesini, talep ederse belli bir bedel hazır ederek hülle yapmak isteğini komşusu Bali b. Saruhan'a söylemiştir. Fatıma'dan gelen yanıt olumsuz olacak ki, Bali b. Mehmed, talâk eyleminin duyulmadığını düşünerek ikinci evliliğin iptali için dava açmıştır. Ancak komşuları, Yusuf b. Mustafa ve Bâli b. Saruhan, aleyhine tanıklık etmişler, davayı düşürmüşlerdir³¹.

Talâk-ı selâsenin uygulamada bir kullanım alanı daha mevcuttur. Bu da yeminin pekiştirilmesi amacıyla şartlı talâk verilirken genellikle bunun üç talâk ile verilmesidir. Bu konu bir sonraki başlıkta etraflıca ele alınmıştır.

C. Şartlı talâk

1. Genel olarak

Şartlı talâk, diğer bir deyişle şarta bağlı boşamada, talâk işleminin gerçekleşmesi belirli bir şarta veya belirli bir zamanın gelmesine ya da vadeye bağlanmıştır. Belirlenen şart gerçekleşmeden boşanma da gerçekleşmemektedir. Bu şart tarafların iradesine bağlı olabileceği gibi, iradeleri dahilinde olmayan bir hadise de olabilir. Örneğin, erkek, "*babanın evine gidersen boşsun*" dese ve kadın sonra babasının evine gitse, hadisenin vuku bulması ile birlikte evlilik sona erer. Ya da "*eğer falanca kişi bir aya kadar memleketten gelirse sen o saatte boşsun.*" gibi başka bir kişinin eylemine dayalı şartlarda o kişi bir aya kadar gelirse kadın boş olur³². Şart gerçekleşene kadar tarafların evliliği geçerli bir evliktir. Şart gerçekleştiğinde ise boşanma işlemi gerçekleşmiş olur. Ayrıca bir söze ya da kabule gerek yoktur. Boşanma şart lafzının söylendiği zamana izafe edilemez³³. Daha açık bir ifade ile şartlı talâk ifadeleri söylendiği zaman boşanma iradesi ortaya çıkmakla birlikte hüküm ve sonuçları şartın gerçekleşmesi ile başlamaktadır. Şartın gerçekleşmesinde kadın ve erkek ihtilaf ederlerse ve delil yoksa erkeğin sözüne itibar edilir. Kadın delil gösterirse o zaman kadının sözü geçerlidir. Şartlı boşamalarda erkeğin şartın gerçekleştiğini inkâr edeceği varsayımı ile doktrin oluşmuştur³⁴. Şartın gerçekleşmesi imkânsız hale gelirse ya da imkânsız ise, boşama işlemi gerçekleşmez ve evlilik önceden olduğu gibi devam eder³⁵. Mesela, "*deve iğne deliğinden geçerse boşsun*" ya da "*taşı altına çevirirsen boşsun*" gibi sözlerle yapılan talâk gerçekleşmez³⁶. Bununla birlikte şart kadının hiçbir zaman yapmayacağı bir eylemse, "*taşı altına çevirmeszen boşsun*" ya da "*elinle gökyüzüne dokunmazsan boşsun*" gibi ifadelerle aksi ihtimalin imkânsız olduğu durumlarda kocanın verdiği şart söylendiği anda gerçekleşir, koca sözünü bitirir bitirmez kadın boşanmış olur³⁷.

Şartlı talâk ve diğer boşanma usullerinde boşanma iradesi açıklandığı anda geçerli bir evliliğin bulunması gerekmektedir. Ortada bir evlilik yokken yapılan şartlı talâk işlemi yok hükmündedir. Şöyle ki, bir erkek, nikâhı altında olmayan yabancı bir kadına "*eğer anneni ziyaret edersen sen boşsun*" dese ve

İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 114/125; *Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Rifat Günalan - Mehmet Canatar (İSAM, 2010), 163/164.

³⁰ *Üsküdar Mahkemesi 51 numaralı sicil (H. 987-988/ M. 1579-1580)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Rifat Günalan vd. (İSAM, 2010), 199-200/355.

³¹ *Üsk. 56 no'lu Sicil*, 65-66/47.

³² Serahsi, *Mebcut*, 6/185.

³³ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 60.

³⁴ Merginani, *el-Hidaye*, 2/90.

³⁵ Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 79.

³⁶ Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, 232.

³⁷ Serahsi, *Mebcut*, 6/213. Serahsi, 6. Cilt, s. 213.

daha sonra kadınla nikâhlansa kadın boş olmaz³⁸. Ancak bir kişi eşini boşayıp daha sonra “*seninle her evlendiğimde boşsun*” gibi bir beyanda bulunursa, kadınla her nikâhta evlilik sona erer³⁹. 1580 yılına ait bir kayıta Üsküdar sakinlerinden Sadi Çelebi mahkemeye gelip “*hâliyâ mutallakam olan Gûlahmer bt. Abdullah nâm hâtunu her bâr ki tezevvüc edem benden talâk-ı selâse ile mutallaka olsun ve taht-ı nikâhında olan hâtunlarım dahi talâk-ı selâse ile mutallaka olsun*” diyerek daha önce boşanmış olduğu eşiyile tekrar evlendiği zaman talâk-ı selâse ile boş olacağını kayıt altına aldırılmıştır⁴⁰. Burada amacın eski eşiyile evlenme ihtimalini ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır.

Şartlı talâkta ve diğer boşanmalarda söz erkeğin ağzından bir kez çıktığı zaman Hanefi mezhebine göre geri dönüşü yoktur. Hanefiler boşanma meselesini çok ciddiye almışlar ve her tartışmada ya da problemde gündeme getirilmemesini, getirildiyse söylenen söze hukuki sonuç bağlanacağını ifade etmişlerdir. Kadının her tartışmada boşanma lafzından bahseden kocadan kurtulma şansının önüne geçmek istememişlerdir⁴¹.

Yasak var olunca erkekler yasağı bir şekilde aşmak için çare bulma arayışına girişmişler, buldukları yöntemleri fetvalarla tasdik ettirmeye çalışmışlardır. İbn Kemal’in önüne gelen bir meselede evli olan Zeyd, Amr’ın kızı ile de evlenmek için kızı babasından istemiştir. Amr, evli olduğu için Zeyd’e kızını vermek istememiştir. Bunun üzerine Zeyd, “*Avratım var ise boş olsun ve dahi kızın üzerine avrat alırsam, boş olsun.*” demiştir. Ancak Zeyd her iki eşiyile de aynı anda evli kalmak istemektedir. Bunun üzerine, Zeyd, Amr’ın kızı ile evlenmiş, Hind otomatik olarak boşanmıştır. Böylece şart gerçekleşmiştir. Daha sonra Zeyd, bu sefer Amr’ın kızını boşanmış, Hind’e tekrar nikâh kıymış, bilahare Amr’ın kızına da nikâh kıymıştır. Zeyd, yaptığı eylemin şeran caiz olup olmadığını sormuştur⁴². Cevap olumludur. Çünkü şart gerçekleştiikten sonra şartın vadesi dolmaktadır. Artık şartın bir geçerliliği bulunmamaktadır.

Şartlı talâk ifadelerindeki şartın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin bilinebilir olması gerekmektedir. Bilinemez bir şart ise talâk gerçekleşmeyecektir. Burada gündeme gelen ifade “*Allah dilerse*” anlamına gelen “*inşallah*” sözcüğünün şartlı talâk olarak kullanılmasıdır. Bir erkek eşine “*sen benden boşsun, inşallah*” derse, Allah’ın boşanmayı dileyip dilemediği belirli olmadığı için talâk işlemi gerçekleşmez⁴³. İnşallah ile ilgili Osmanlı fetva mecmualarına yansıyan durum erkeklerin, bu sözcüğü kendileri işitecek kadar seste söyledikleri zaman talâkın geçerli olup olmayacağına ilişkindir. Verilen cevap talâkın gerçekleşmeyeceğidir⁴⁴. Ancak bu sözcüğün şartlı talâk ifadesinin hemen ardından gelmesi gerekmektedir. Araya zaman girdiği takdirde *inşallah* sözünün kıymeti kalmayıp şart gerçekleşmiş sayılmıştır⁴⁵. Ebussuud Efendi’ye (ö. 1574) yöneltilen “*Zeyd zevcesi Hind’i darb etmeyeyim diye üç talâka şart edip hîn-i darbta (döverken) kulağı işitecek miktarı ‘inşallah’ dese boş olur mu?*” sorusuna şeyhülislam, “*olur, hîn-i darba itibar yoktur*” yanıtını vermiştir⁴⁶. Ev içi şiddet durumunda ise farklı bir tutum alınmış olup, bir sonraki başlıkta değerlendirilmiştir.

Şartlı talâkın Osmanlı uygulamasında farklı görünüşleri olmuştur. Çalışmanın devamında bunlardan bahsedilmiştir.

³⁸ İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/239; Merginani, *el-Hidaye*, 2/90.

³⁹ İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/241.

⁴⁰ *Üsk. 51 no’lu Sicil*, 217/217.

⁴¹ Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 81.

⁴² İnanır, *Kanuni Devrinde Osmanlı*, 72-73.

⁴³ Merginani, *el-Hidaye*, 2/93; İbrahim Halebi, *Mevkufat*; Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kuduri, *Muhtasarü’l Kuduri*, çev. Soner Duman - Osman Güman (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 395.

⁴⁴ “Zeyd kulağı işitecek miktar muttasılan ‘inşallah’ demekle zevcesi Hind için ‘üç talâk boş olsun’ demiş olsa Zeyd için Hind’e hülle lâzım olur mu? -Asla boş olmaz.” Ebussuud Efendi, “Osmanlı Hukukunu Kurmak: Fetva ve Risaleler Işığında 16. Yüzyıl Osmanlı Hukuku”, haz. Mürteza Bedir, Süleyman Kaya, Şükrü Özen, Necmettin Kızılkaya, Hatice Kübra Kahya, Ayşegül Şimşek, Bayram Pehlivan, Birnur Deniz, Halime Çınar, Hüseyin Sağlam, Murat Sarıtaş, Şaban Kütük, Şeyma Akbayır, <https://16yyosmanlihukuku.istanbul.edu.tr/> (2023). Erişim tarihi 14.12.24. Bu çalışma “16. Yüzyıl Fetva ve Risaleleri” olarak kısaltılmıştır.

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer*, 2/204.

⁴⁶ “16. Yüzyıl Fetva ve Risaleleri” (2023). Erişim tarihi 13.12.24.

2. Şartlı talâk müessesesinin kadın lehine işletilmesi

Eşi uzağa gittikten sonra günlük ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma düşen kadınların, Hanefi mezhebinin sıkı bir şekilde tatbik edildiği Anadolu ve Rumeli’de, eşlerinden tefrik yolu ile boşanma imkânı bulunmamaktadır. Bunun yerine kadınlar mahkemeye ancak günlük nafaka takdir edilmesi ve eşinin üzerine borç yapabilmesi için başvurabilmişlerdir⁴⁷. Ancak bu imkân da kadınların mağduriyetini giderme açısından yeterli olmamıştır. Bu olumsuz durumu aşmak için uygulamada bazı çözümler üretilmiştir. Öncelikle uzun süren savaş gibi nedenlerle orduya katılan kişiler, arkada eşlerinin maddi açıdan mağdur olmasını istememiş ve “*ahar diyara gidip de şu vakte kadar dönmezsem zevcem boş olsun*” şeklinde şartlı talâk sözlerini mahkemede tasdik ettirmişlerdir. Böylelikle kadınlar, eşleri belirtilen süre içinde dönmedikleri takdirde boşanmış sayılmış ve iddet bitiminde başka biri ile evlenebilir hale gelmişlerdir. Aynı zamanda Hanefi mezhebinin mefkudun 90 yaşına kadar ya da yaşlıları vefat edinceye kadar evliliğinin sürmesi kuralını bu şekilde devre dışı bırakmışlardır⁴⁸. Ancak bu şart tamamen ihtiyari olup her orduya katılan vermemiştir. Bununla birlikte sadece orduya katılanlar da vermemiş, sakin olduğu yerden başka bir yere gidenler de muayyen bir zaman sonra dönmedikleri takdirde eşinin boş olacağına ilişkin söz vermişlerdir.

Çalışmamızın kaynağını oluşturan Üsküdar Mahkemesi kayıtlarında savaş nedeniyle uzağa gideceği esnada şartlı talâk veren eşlere rastlanmamış, onun yerine belirsiz nedenlerle sakin oldukları yerden uzağa giden kimselerin şartlı talâk ifadeleri ile karşılaşılmıştır. Mahkemeye erkekler uzakta olduğu için kadınlar başvurmuştur. Örneğin, 1586 yılında Mamure Mahallesinde ikamet eden Hatice bt. İsa, mahkemeye gelerek eşi Mahmud’un birkaç yıl önce Konya’ya gittiğini, davanın olduğu yıl Ramazan ayında dönmezse kendisinin üç talâk ile boş olacağına ilişkin sözünü iki şahit ile ispat edip eşinden boşanmıştır⁴⁹. 1535 yılına kayıtlanmış başka bir davada erkek eş dava sırasında mahkemede bulunmakla beraber sık sık bir yerlere gittiği ve nafaka bırakmadığı için eşi Dilferid bt. Abdullah mağdur durumda kaldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine eşi Oruc b. Halil, bir daha bir aydan uzun süre gittiği takdirde eşinin kendisinden bâin talâk ile boş olacağı şartını ikrar etmiştir⁵⁰. Kaydın önemli bir özelliği şartlı talâk talebinin kadından gelmesidir. Böylece bir daha aynı sorunu yaşamak istemeyen kadın, mahkemeyi de işin içine katarak bir çözüm üretmeye çalışmıştır.

Diğer bir çözümlenmesi gereken konu ev içi yaşanan şiddet olayının önlenmesidir. Hanefi mezhebine göre bir boşanma sebebi sayılmayan kötü muamelenin bir daha olmamasını isteyen kadının, mahkemeye gidip durumu tespit ettirmesi ve olayın tekrarı halinde kendiliğinden boş olacağına dair şartlı talâk talep etmesi teorik olarak mümkündür ve ileriki yüzyıl sicil kayıtlarında buna rastlanılmıştır. Ancak çalışmanın konusu olan yayınlanmış 10 adet sicil dikkate alındığında, Üsküdar sınırlarında ev içi şiddet kayıtlarına rastlanmakla birlikte şiddet nedeniyle şartlı talâk veren eşe rastlanılmamıştır. Bunun yerine 16. yüzyılda verilmiş fetvalarda şiddetin bir daha yaşanmaması için verilen şartlı talâkların akıbetine ilişkin sorulara rastlanılmıştır. Kanuni’nin şeyhülislamlarından Sâdî Çelebi’ye (ö. 1539) ulaşan bir olayda, erkek, “*Eğer benim iznim olmadan şu aybaşına dek evimden dışarı çıkarsan seni darp ederim ve eğer darp edersem benden üç talâk boş ol*” şeklinde şartlı talâk vermiştir. Bahsi geçen süre içinde kadın izinsiz dışarı çıkmış ve eşi de onu dövmüştür. Talâk şartı gerçekleşince kadın mahkemeye başvurmuş ve şartın verildiğini ve gerçekleştiğini şahitlerle ispat etmiştir. Mahkemenin üç talâkın gerçekleştiğine dair hükmünden sonra erkek “*ben cümlemin sonunda kendim işitecek kadar ‘inşallah’ demiştim*” diye

⁴⁷ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 125.

⁴⁸ İslam hukukuna göre, uzun süredir kendisinden haber alınamayan, hayatta ve nerede olduğu bilinmeyen kimselere mefkud denilmektedir. Mefkudun ölümüne hükmedilmesi ile birlikte hüküm tarihinde ölmüş gibi işlem görür. Evliliği bu vakitte sona erer, malvarlığı mirasçılara intikal eder. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 207. Kocanın mefkud olması Hanefi ve Şafilere göre bir boşanma sebebi sayılmamıştır. Malikî ve Hanbelilere göre ise belirli bir süreden sonra mefkudun eşi boşanmak için mahkemeye başvurabilir. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 128.

⁴⁹ Nihat Yalçın, *1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicilleri’nin Sosyal ve İktisadi Açısından Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009), 18.

⁵⁰ *Üsk. 9 no’lu Sicil*, 341/855.

yemin verirse kâdının hükmünün kaldırılıp kaldırılmayacağına ilişkin soruda Sâdî Çelebi'nin fetvası, hükmün kaldırılmayacağına ilişkindir⁵¹. Buna karşın Ebussuud Efendi'nin aksi yönde, erkeğin kendisinin işiteceği şekilde inşaallah sözünü kullanmasının talâkı önleyeceğine ilişkin fetvası bulunmaktadır⁵². Sonuç olarak, 16. yüzyılda şiddet konusunda kadınların şartlı talâk anlamında net bir kazanım elde ettikleri söylenemez.

Mahkeme önüne gelen şartlı talâk iddialarını kadının yakınları da ileri sürmüştür. 1519 yılında Ayşe'nin önceki eşinden olan oğlu Piri b. Arab üvey babası Yunus aleyhine şartlı talâk şartının gerçekleştiğine ilişkin mahkemeye başvuruda bulunmuştur. Başçı Karagöz'ün evine varırsa Ayşe'nin talâk-ı selâse ile boş olacağına ilişkin verdiği şartın gerçekleştiğini mahkemeye ihbar eden Piri'ye aynı zamanda annesi vekâlet vermiştir⁵³. 1580 yılının siciline yansıyan dikkat çekici bir davada, emanet verdiği parayı geç ödeyen damadından memnun olmayan kayınbabanın, "*Şurb-i hamr ederse avratım talâk-ı selâse ile mutallaka olsun.*" diyen damadını ağzında şarap kokusu ile yakalayıp mahkemeye ihzar ederek şartlı talâkın gerçekleştiğini kayıt altına aldirmek istemiştir⁵⁴. Para ödenmesi davasını kaybeden kayınbaba, şartlı talâk davasını kazanmış, kızını istemediği adamdan boşanmasını sağlamıştır.

Zikredilen kayıtlarda kadınların yakınlarının dava açması veya kadınların yakınlarına vekâlet vermesi, onların eşlerinden ayrılmada istekli oldukları kanaatini uyandırmıştır. Buna karşın şartlı talâkın ortaya çıkmasını istemeyen eşlere de kayıtlarda rastlanılmıştır⁵⁵.

Zina şüphesi de kadınların eşlerinden şartlı talâk talep etmelerine neden olmuştur. 1592 yılında Ömer Subaşı mahkemeye gelerek eşi Emine'nin ondan şüphelendiğini belirtmiş, bu nedenle eğer zina ederse eşinin kendisinden baîn talâk ile boş olacağına ilişkin beyanda bulunmuştur⁵⁶. Böylece Emine, eşi zina ederse boşanabilecek ve mehir ve nafakaya hak kazanabilecektir.

Kadın lehine şartlı talâk uygulamalarından biri de erkeğin başka bir kadınla evlenmek istemesi halinde ilk eşinden izin almasına ilişkindir. Burada şartlı talâk işlemi ikinci değil ilk eşin lehine olmaktadır. Hanefi mezhebine göre kadının evlenirken tek eşlilik şartı ileri sürmesi, dört eşe kadar evlenmek kocaya tanınan bir ruhsat olduğu için geçersizdir⁵⁷. Ancak şartlı talâk ile sınırlanan husus erkeğin evlenmemesi değil ikinci evlenmenin ilk eşin onayına bağlı kılınması, onay alınmamışsa ikinci evliliğin kendiliğinden sona ermesidir. 16. yüzyılın ilk yıllarına ilişkin bir sicil kaydı bu durumu resmiyete dökmüştür:

"Hüseyin b. Mustafa meclis-i şer' de ikrâr ile dedi kim eğer hâtunum Gülbahâr'dan izinlisüz evlenirsem alacağım benden aldığım vakitte üç talâk boş olsun deyu şart eyledi öyle olsa mârretu'z-zikr Gülbahâr'ın talebiyle deftere sebt olundu⁵⁸."

Bu kayıttaki ve zikredilen diğer kayıtlarda da görülen üç talâk şartı Osmanlı toplumu tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Aşağıda ise yine üç talâk ile birlikte sıklıkla kullanılan yemin niteliğini kuvvetlendirme maksadı ile verilen şartlı talâk uygulamaları incelenmiştir.

⁵¹ Muharrem Midilli, "Osmanlı Fetvalarında Kadınların Ayrılık Elde Etme Yolu Olarak Şartlı Talâk (16-18. Yüzyıllar)", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/2 (2022), 40. Fetvanın transkripsiyonu için bkz. "16. Yüzyıl Fetva ve Risaleleri" (2023). Erişim tarihi 13.12.24.

⁵² "Zeyd zevcim Hind'e bir dahi seni incitirsem boş ol" dediğinde kulağı işitecek miktarı "inşallah" dese badehü Zeyd Hind'i incittiği takdirde talâk vâki olur mu? -Olmaz." "16. Yüzyıl Fetva ve Risaleleri" (2023). Erişim tarihi 13.12.24.

⁵³ Üsk. 2 no'lu Sicil, 107/122.

⁵⁴ Üsk. 51 no'lu Sicil, 167-168/263,264. "Şarap içerse avratım üç talâk boş olsun" şart cümlesindeki şarap içmenin kapsamı İbn Kemal'in fetvasına konu olmuştur. Şart eden kişinin şarap yerine boza içmişse bunun hükmünün ne olacağı sorulmuş, ehl-i örfün boza içmeyi şarap kategorisine alıp almamasına bağlı olarak yanıtın değişeceğine dair fetva verilmiştir. İnanır, *Kanuni Devrinde Osmanlı*, 72.

⁵⁵ Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963/M. 1549 - 1556), haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Orhan Gültekin - Mehmet Akman (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010), 93/91.

⁵⁶ Üsk. 84 no'lu Sicil, 291/472.

⁵⁷ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 76.

⁵⁸ Üsk. 1 no'lu Sicil, 183/217.

3. Yeminin pekiştirilmesi kastıyla şartlı talâk verilmesi

Şartlı talâkın Osmanlı'da kadınların boşanmasını kolaylaştırdığı durumlardan bahsedilmiştir. Bu başlıkta ise ilk olarak, kocanın borcuna karşılık bazen kendisinin iradesi ile bazen de mahkemenin ya da alacaklının talebiyle yemin verilirken, bu yemini kuvvetlendirmek maksadı ile talâk şartının konulmasından bahsedilmiştir. Bu tür şartlı talâkta esas amaç boşanma değil, borcun ödenmesinin sağlanması olduğundan fıkıh âlimleri arasında verilen şartlı talâkın geçerli olup olmayacağı konusunda ihtilaf olmuş, çoğunluk görüşü, yemin niteliğinde olan şart gerçekleştiğinde talâkın vaki olacağını ifade etmiştir. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim ise şartlı talâkın vuku bulmadığı, dolayısıyla şart gerçekleşse bile boşamanın gerçekleşmediği görüşünde mutabık kalmışlardır⁵⁹.

Kişinin borcuna karşı verdiği talâk genellikle talâk-ı selâsedir. Örneğin, 1524 yılına ilişkin Üsküdar Mahkemesi kayıtlarından, Samandıra karyesinde mukim olduğu anlaşılan İbrahim b. Mustafa, Dimitri b. Manol'a olan yirmi koyun borcunu mahkeme gününden itibaren beş günde ödeyeceğine dair talâk-ı selâse şartı koyarak yemin vermiştir⁶⁰. İbrahim beş gün sonra borcunu ödeyemezse, şart gerçekleşeceği için üç talâk ile eşinden boşanmış olacaktır. Borç yerine hizmet akdini sağlama almak için de şartlı talâka başvurulmuştur. Hüseyin b. Abdullah, Üsküdarlı nam şahsın üç adet atının bakımını üstlenmiş, atların bakımını akitte belirtilen şekilde yerine getirmemezse eşinin üç talâk ile boş olacağına dair söz vermiştir⁶¹. 1591 yılında at alımı sözleşmesinde borçluya kefil olan Cafer, esas borçlu Mehmed'i 90 gün içinde bulacağını veya bulamazsa alacaklı Süleyman'a gidip borcu ödeyeceğini ifade etmiş, vaatleri gerçekleştiremezse eşinin ondan bâin talâk ile boş olacağına dair yemin vermiştir⁶². Siciller incelendiğinde vaatlerin ve boşanmanın gerçekleşip gerçekleşmediğine dair veriye ulaşılamamıştır. Bu nedenle yemin veren kişilerin vaatlerini gerçekleştirdikleri ve borçlarını ifa ettikleri düşünülebilir.

Borçlar hukuku dışında ceza hukuku bakımından da talâk-ı selâse yemini hem sanık için hem de sanığa kefil olanlar için istenmiştir. 1519 yılında zina kastı ile bir eve girdiği iddia edilen İnebey b. Ali'den kefil talep edilmiş, udûl-i müsliminden bir kişi kefil olup talâk-ı selâse ile yemin verdikten sonra İnebey suçtan beraat etmiştir⁶³. Aynı tarihli bir diğer davada Receb b. Deniz'i dövdükleri ve balta savurdıkları iddia edilen iki zimmiden kefil talep edilmiş, udul-i müsliminden iki kişi zimmilere kefil olmuş ve talâk-ı selâse üzerine yemin vermişlerdir. Böylece zimmiler suçlamalardan beraat etmiştir⁶⁴. Birbirleri ile kavga eden iki kişi için ise mahkemeden önce muslihun (arabulucular) devreye girmiş, tarafları barıştırmıştır. Daha sonra taraflar mahkemeye gelip tekrar birbirlerine saldırmayacaklarını, saldırlırlarsa davalarının mahkemece dinlenmemesini talep etmiş, dahası önce saldıran Ali b. Abdullah tekrar saldırırsa iki eşinin de üç talâk boş olacağına dair şart vermiştir⁶⁵.

Talâk-ı selâseye yemin hususu mühimme defterlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bursa kâdısına ve beyine hitaben verilen hükümde, Karahisar-ı Şarki sancağında Ömer ve Murad isimli eşkıyanın fukaranın evlerini basıp halka zorluk çıkardıkları, sonrasında mahkemeye çıkarıldıklarında talâk-ı selâse üzerine yemin verdirilip salındıkları ancak sonrasında Bursa'ya gelip olay çıkardıklarının anlaşılması üzerine, yakalanıp hapsedilip başkente getirilmeleri emri verilmiştir⁶⁶. Burada daha önce ifade edildiği üzere yeminlerini bozdukları için hukuken boşanma işlemi gerçekleşmiştir.

⁵⁹ Mehmet Selim Aslan, *İslam Aile Hukuku* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 223.

⁶⁰ *Üsk. 5 no'lu Sicil*, 100.

⁶¹ *Üsk. 9 no'lu Sicil*, 319/791.

⁶² *Üsk. 84 no'lu Sicil*, 596/1174.

⁶³ *Üsk. 2 no'lu Sicil*, 185. Udûl-i müslimin, adil oldukları ispat edilmiş şahitlerdir. Osmanlı yargısında şahitliğe ihtiyaç duyulan durumlarda öncelikle kendilerine başvurulur, İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-'udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 53 (2019), 11.

⁶⁴ *Üsk. 2 no'lu Sicil*, 198/383.

⁶⁵ *Üsk. 9 no'lu Sicil*, 103/103, 104.

⁶⁶ *55 Numaralı Mühimme Defteri (992-993)*. A. {DVNSMHH.d... , Hüküm no: 290; Aynı minvalde ehl-i fesaddan kişilerin uslanması için talâk-ı selâse yemin verdirilmiş olmasına dair bkz. *73 Numaralı Mühimme Defteri (1003-1004)*. A. {DVNSMHH.d..., Hüküm no:31, *72 Numaralı Mühimme Defteri (1002-1003)*. A. {DVNSMHH.d..., Hüküm no: 295.

Sicillerdeki hükümlerden, yeminin pekiştirilmesi kastıyla verilen şartlı talâkın hukuki zemininin örf-i maruf (bilinen örf) olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir daha define araştırması yapılmamasını öngören bir kayıta açıkça “...İdris’e örf-i maruf üzere talâk-ı selâseye and verip ve yemin billah dahi ettiklerinden...”⁶⁷ ibaresi yer almıştır. Sonuç olarak, yeminin pekiştirilmesi amacıyla verilen talâkın İslam hukukunun yanında toplumun örfünden de kaynaklandığı aşikârdır.

D. Osmanlıda talâkın sicillerdeki yeri

Osmanlıda 16. yüzyılda nikâhın kâdı izni olmadan kıyılmaması kanunlaştırılmışken, talâk işleminde böyle bir düzenlemeye gidilmemiştir⁶⁸. Erkek tarafı talâk işlemi gerçekleştirip, kadına kararlaştırılan mehir, nafaka ve diğer hakları usulünce verdiği zaman mahkemece bu durumun onaylanmasına gerek yoktur. Tarafların ihtiyarına bırakılmış olan bu durumda taraflar, ister meseleyi sonradan mahkemeye tasdik ettirir(ler); isterlerse de mahkemede boşanma işlemi gerçekleştirip bu boşanmaya ilişkin hüccet çıkarırlardı. Örneğin, 1583 yılında eski eşiyle gezmesini mahkemeye şikâyet eden yeni eş Ayşe bt. Abdullah’a çok sinirlenen Çırakçı Mehmed, yeni eşini mahkeme sırasında üç talâk ile boşamıştır. Aynı gün mehir ve nafaka da mahkeme aracılığı ile kararlaştırılmış, diğer borç ve alacaklara ilişkin davaların çözümlenmesi birkaç gün sürmüştür⁶⁹. Bununla birlikte boşanma konusunda Üsküdar Mahkemesine başvuru oranı sanıldığı kadar yüksek olmamıştır. Bu çalışmada incelenen az hacimli olan miladi 1582-83 tarihli 56 Numaralı Üsküdar Mahkemesi Sicili’nin 497 kaydından 20 kadarı boşanma (muhâlea dâhil) ile ilgili iken, fazla hacimli sicil olan 1590-91 tarihli 84 Numaralı Üsküdar Mahkemesi Sicili’nin 1379 kaydından 32 kadarı boşanmayla alakalıdır. Üsküdar sicillerini istatistiki olarak inceleyen bir çalışmada 1570-84 yılları arasında boşanmaya ilişkin 144 kaydın bulunduğunu aktarılmıştır⁷⁰. Aynı nitelikte 1547-73 yıllarını inceleyen bir başka çalışmada konusu boşanma olan sadece 77 kayıt bulunmakta, bazı yıllarda ise hiç kayıt bulunmamaktadır⁷¹. Son iki çalışma arasındaki dönemi (1572-87) inceleyen başka çalışmada bulunan sonuçlar diğerlerinden farklıdır. 15 yıllık periyotta bazı yıllar 15-35 arası iken 1586 yılında bir sıçrama yaşanarak 61 boşanma kaydı tespit edilmiştir⁷². Yine çalışmamızın temelini oluşturan sicillerle ilgili yapılan bir araştırmada 10 sicilde toplam 99 adet boşanma kaydı olduğu ifade edilmiştir⁷³.

Osmanlı uygulamasında boşanan eşlerin kayıt için çok çaba sarf etmediği, bunun yerine dava açıldığı zaman iddiaları ispat ederek boşama işlemine aleniyet kazandırdıkları görülmektedir. 1583 yılında Arkadaşı Derviş’e küsüp, “bundan sonra Derviş’i evime getirirsem karım bâin talâk boş olsun” şartını veren Sâdık b. Abdullah, verdiği şartı ihlal etmiş ve arkadaşı Derviş’i eve getirmiş, böylece boşama işlemi gerçekleşmiştir. Sadık eşiyle tekrar evlenmek istemiştir. Mesele burada kalsa mahkemeye intikal etmeyecekken eşini üç talâk ile boşadığına dair iddialar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Sâdık, bâin talâkla eşini boşadığına ilişkin hüccet almak için mahkemeye başvurmuş, iddiasını ispat ederek yeniden evlenmeye hak kazanmıştır⁷⁴. 1549 yılına ait bir kayıta muhâlea yolu ile boşanan Arec Şadi ve Şirin durumu önce mahkemeye taşımamış, ancak mahallelinin durumu mahkemeye bildirmesi ile Şirin mahkemeye çağrılmış, ifadesinde eşi ile muhâlea yaptıklarını kabul etmiştir⁷⁵. Aynı yıla ait başka

⁶⁷ Üsk. 1 no’lu Sicil, 380/691.

⁶⁸ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu’ûd Efendi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2018), 35. Kâdının nikâh akitlerini yapması esasında İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren uygulanagelmıştır. Nikâhın kâdılar tarafından kıyılmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 59-73.

⁶⁹ Üsk. 56 no’lu Sicil, 136-139/249-257.

⁷⁰ Müslüm İstekli, *Üsküdar’ın Sosyal ve İktisadi Hayatıyla İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tespit ve Analizi (H. 978-991, M. 1570-1584)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), 107-109.

⁷¹ Kenan Yıldız, *Üsküdar’ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980 / 1547-1573)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), 96-98.

⁷² Yalçın, *1572-1587 Üsküdar Sicilleri*, 18-19.

⁷³ Okan Gümüşdoğrayan, *Üsküdar Şer’iyye Sicillerinde Kadın ve Çocuklarla İlgili Davaların Analizi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019), 23.

⁷⁴ Üsk. 56 no’lu Sicil, 168/329.

⁷⁵ Üsk. 17 no’lu Sicil, 359/862.

davada, eşi uzaklara giderken “*üç ay içinde gelmezsem üç talâk boş ol*” şeklinde şartlı talâk verilen Huri bt. Minnet, büyük ihtimalle takdir edilen nafaka ve benzeri maddi imkânların elinden kaçmaması için 2 yıl boyunca durumunu saklamıştır. Huri'nin kız kardeşi Naalpaşa dava açtığında Huri kendisine şartlı talâk verildiğini inkâr etmiş, ancak kız kardeşi Huri'nin değişen medeni halini şahitlerle ispat ederek kayda aldirmiştir⁷⁶.

II. Muhâlea

A. Genel olarak

Muhâlea, fıkhıta karı ile koca birbirleri ile geçinemediği ve Allah'ın koyduğu sınırları ihlal edeceklerine dair kaygıya düştükleri zaman, kadının kocasına fidye vererek kendini nikâh bağından kurtarmasına denmektedir⁷⁷. Bu açıklamanın kaynağı Bakara Sûresi'nin 229. âyetidir:

“Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir. (Eşlerin) Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mehirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için bir meblâğ vermesinde taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır, öyleyse onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir⁷⁸.”

Ayet incelenirse ilk önce boşamanın en fazla iki kere olacağı, üçüncü seferde ise güzellikle serbest bırakılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu kısım erkeğin üç talâk sınırlamasına ilişkindir. Akabinde taraflar sağlıklı bir evlilik birliği içinde ise, erkeğin kadının mehrini geri almasının haram olduğu ifade edilmiştir. Muhâleaya ilişkin kısma gelindiğinde, taraflar, Allah'ın sınırları dâhilinde kalamıyorlarsa, yani evlilik birliğini sürdürmekte zorlanıyorlarsa, büyük bir geçimsizlik varsa, kadının belirli bir bedel karşılığında evlilik birliğini sona erdirebileceğine hükmedilmiştir. Bedelin miktarı hususunda fıkıh âlimleri bu ayeti ve Hz. Peygamber'in sünnetini yorumlayarak geçimsizliği erkek çıkarıyorsa boşanmak için kadından bir şey almasını veya geçimsizliği kadın çıkarıyorsa erkeğin ona verdiğinden fazlasını almasını mekruh saymışlardır⁷⁹.

Muhâlea kavramı için aynı kökten gelen ve bağa son vermek anlamına gelen hul` kelimesinin yanı sıra başka terimler de kullanılmıştır. Özellikle mahkeme kayıtlarında hul` yerine bâin talâk ifadesine oldukça sık rastlanmaktadır. Bu şekilde kullanılmasının nedeni muhâleanın kural olarak bâin talâk hükmünde sayılmasıdır⁸⁰. Bununla birlikte istenilen işlem hul` ise bu ifade ve yakın ifadelerin kullanılması yerinde olur. Çünkü Hanefiler, hul` ve benzeri sözlerle muhâlea yapılmışsa ve anlaşılacak bedel İslam hukukuna aykırı olsa, bedeli geçersiz, boşanma işlemi ise bâin talâk ile geçerli saymakta; buna karşın talâk ve benzeri açık ifadelerle İslam hukukuna aykırı bir bedel üzerine anlaşma yapılmışsa, yine bedeli geçersiz ancak boşanmayı ric'i talâk saymaktadır⁸¹.

Mezhepler, muhâlea yapılırken baskı ve tehdit unsurları varsa bu durumda ne olacağına ilişkin farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hanefiler'e göre boşanma işlemi geçerlidir ancak baskı kadına yapılmış ise, kadının hul` bedelini vermesine gerek yoktur⁸². Bunun yanında ortada nafakanın verilmemesi ya da aşığılama, şiddet gibi erkek tarafından kaynaklanan geçimsizlik halleri varsa, verilen muhâlea bedelinin hukuken geçerli ancak dinen helal olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir⁸³. Siciller incelendiğinde, kadının, gördüğü şiddeti mahkemede tescil ettirdiği halde, eşinden ancak mehrinden ve nafakasından

⁷⁶ Üsk. 17 no'lu Sicil, 93/91.

⁷⁷ Merginani, *el-Hidaye*, 2/111; İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/275.

⁷⁸ “Kur'an-ı Kerim”, Bakara Sûresi. Erişim tarihi 13.12.24.

⁷⁹ İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/275.

⁸⁰ Molla Hüsrev, *Gurer ve Durer*, 2/226.

⁸¹ *Mevkufat*, 2/275; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kuduri, *Muhtasarul Kuduri*, 405.

⁸² Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/399.

⁸³ Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, 2/270.

vazgeçmesi şartı ile boşanabildiği görülmüştür⁸⁴. Sonuç olarak erkek kusurlu olmasına karşın maddi karşılık vermeden boşanabilmiştir.

Muhâleaya taraf olanların evlilik birliği içerisindeki eşler olacağı muhakkaktır. Fasit ya da bâtil bir evlilikten dolayı iptali gereken bir nikâh varsa muhâlea yapılması uygun düşmez. Bâin talâk ile boşanılmış ise, yine muhâlea işleminin tarafı olunmaz. Ric'i talâkta ise durum farklıdır. Taraflar iddet süresinde hâlâ evli sayıldıkları için muhâlea yapılabilir⁸⁵.

Muhâlea sözleşmesi, içeriğinde belirli bir ivaz barındırdığı için tarafların bu işlemi kavrayacak temyiz kudretine sahip olması gerekmektedir. Özellikle malvarlığı eksilecek kadın için durumu kavrayabilmesi önemlidir. Dolayısıyla hacir altındaki erkeğin muhâlea yapması, onun lehine bir durum olduğu için, geçerliken aynı durumdaki kadının muhâlea yapmasında boşanma işlemi geçerlidir, ancak kadının hul` bedeli ödemesine gerek bulunmamaktadır⁸⁶. Babası tarafından evlendirilen küçük kızlar için muhâlea yapılacaksa yine babasının şahsi olarak maddi sorumluluğu üstlenmesi gerekmektedir⁸⁷.

Üsküdar Mahkemesi sicillerinde 1534 yılında karşımıza babası değil annesi tarafından nikâhı kıyılan Hatice adlı küçük kız çıkmaktadır. Burada kızın kendisi değil eşi Aslıhan b. Kara Hacı evliğin sonra ermesini istemektedir. Aynı evde yaşama henüz başlamamış olacak ki Hatice'nin annesi muhâlea yolu ile talâk kabul etmiş, kızın adına mehir ve nafakadan vazgeçmiştir⁸⁸. Kız buluşa ermiş olsaydı muhayyerliğe ve dolayısıyla evliliğin iptali hakkına sahip olacaktı. Yine aynı yıla ait başka bir davada annesi tarafından nikâhı kıyılan Bârenşâh'ı kocası istememiş ve bu sefer koca muhâlea yapmak yerine talâk vermiştir. Bârenşâh ile eşi henüz zifafa girmediği için Bârenşâh mehrin yarısına hak kazanmıştır⁸⁹. Evliliğin sona ermesine ilişkin bu iki dava, baba olmadığı zaman annenin, İslam hukukunda babaya tanımlanmış velayet hakkını kullanması bakımından önem taşımaktadır. Uygulamada babaları olmayan yetim kalmış çocuklara çoğu kere annelerin vasi olarak tayin edildikleri görülse de zikredilen iki davanın sicilleri kontrol edildiğinde, Bârenşâh'ın annesi babasına kefil olmuş, Hatice'nin annesi vefat ettiğinde eşine miras düşmüştür⁹⁰. Yani babalar hayattadır ancak mahkemeye başvuranlar annelerdir. Bu konu farklı bir çalışmada ayrıntılı incelenmeye muhtaçtır.

B. Kadın tarafından talep edilen muhâlea

Doktrinde muhâlea kadına verilmiş bir hak olarak görülmüştür. Kadının muhâlea yapabilmesi için bu konudaki icabının birtakım koşulları içermesi gerekmektedir. Ebu Hanife'ye göre, kadının teklifinde belirli bir bedelin verilmesi taahhüdünün bulunması gerekmektedir. Bunun yanında kadın, icabından erkek kabul edene kadar dönebilir. Çünkü hul` icabının niteliği teberruya, yani bağış sözleşmesindeki teklife benzer⁹¹. Dolayısıyla muhayyerlik şartı da kadının teklifi için mümkündür. Yani kadın, icabına ilişkin olarak, belirli bir süre içinde teklifini geri alma veya iptal etme hakkını saklı tutabilir⁹². Aynı zamanda sözleşmeye bozucu şart da konulabilir. Bozucu şartın bir örneği olarak 1564 yılı siciline yansıyan bir davada, Kahramanlı Köyü'nden Fatma bt. Mehmed ile eşi Ahmed b. Hasan vekilleri vasıtasıyla muhâlea sözleşmesi yapılmaktadır. Muhâlea bedeli kararlaştırıldıktan sonra ileriki dönemde

⁸⁴ Üsk. 26 no'lu Sicil, 200/346-347.

⁸⁵ Atar, "Muhâlea", 30/400.

⁸⁶ Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 252.

⁸⁷ İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/276; Merginani, *el-Hidaye*, 2/115. İslam hukukuna göre henüz buluşa ermemiş küçükler, velâyet-i icbâr hakkına sahip kişiler tarafından evlendirilebilir. Buluşa erdiklerinde nikâhlarını feshettirme hakkına sahiptirler. Ancak baba veya dede bu nikâhı kıydırırışsa, buluşa erdiklerinde nikâhlarını feshedemezler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, "Uygulamadan Örnekler Işığında Osmanlı Aile Hukukunda Zorlayıcı Velâyet Yetkisi Ve Hıyâr'ül Bulûğ Müessesesi" (Uluslararası Necmettin Erbakan Hukuk Kongresi, Konya, 2022), 131-134; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 57.

⁸⁸ Üsk. 9 no'lu Sicil, 96/80.

⁸⁹ Üsk. 9 no'lu Sicil, 120/159. Bakara Sûresi, 237: "Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehrin yarısı onlarındır." "Kur'an-ı Kerim". Erişim tarihi 19.12.24.

⁹⁰ Üsk. 9 no'lu Sicil, 223/499, 356/890. Annenin vasi tayin edilmesi hakkında bkz. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 84-85.

⁹¹ İbrahim Yılmaz, *Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma* (Kayseri: Laçın Yayınları, 2007), 226.

⁹² Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 248.

nafaka ve mehir davası gelirse tekrar Ahmed'in eşi statüsüne gireceğine dair şart konulmuştur. Bir diğer deyişle hul` işlemi şartlı olarak yapılmıştır⁹³.

16. yüzyıl Üsküdar'ında genel olarak kadın ve erkek tarafından gelen hul` taleplerinde, boşanmayı isteyen taraf öncelikle söze başlamaktadır. Kadın tarafından taleplerde kadın, muhâlea istediğini ya da dava dışı muhâlea yaptığını ikrar etmekte, sonrasında kocası mehri, nafakası ve diğer davalardan feragat etmesi karşılığında kendisinin de muhâleayı kabul ettiğini beyan etmektedir. Daha sonra devreye kâdı girmekte ve tarafların beyanları için yemin verdirterek hul` veya bâin talâk veyahut beynûnet işleminin gerçekleştiğini zikredip kaydı sonlandırmaktadır⁹⁴.

Kadının muhâlea talep ederken ayrılık sebebini belirtmesi gerekli değildir. Hz. Peygamber ya da dört halife önüne gelen muhâleaya ilişkin davalarda kadınlara boşanma sebebini sormamıştır⁹⁵. Daha sonraki dönemde ve Osmanlı uygulamasında da muhâlea yapılırken de konuya teknik açıdan yaklaşmış, kadına ya da erkeğe muhâleayı neden yaptığı sorulmamıştır. Bunun sonucu olarak kâdıların, hul` ile boşanmak isteyen kimselerin boşamasının haklı olup olmadığını sorgulama yetkisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı davalarda taraflar kendiliğinden hüsn-i zindegânilerinin kalmadığını dile getirerek muhâlea talebinde bulunmuşlardır⁹⁶. Hüsn-i zindegâni, hüsn-i muâşeretin kalmaması, şikak (anlaşmazlık) gibi geçimsizliğe ilişkin tabirlere, çalışmanın konusu olan 16. Yüzyıl sicillerinde ara ara rastlanılmıştır. Bu tabirler daha sonra 17. yüzyıldan itibaren sakk mecmualarındaki örnek muhâlea kayıtlarında yer almıştır⁹⁷. Zamanla teknik bir terim haline geldiği anlaşılan hüsn-i zindegâni/hüsn-i muâşeret kavramlarına 18. yüzyıl Üsküdar Mahkemesi muhâlea kayıtlarının hemen hepsinde karşımıza çıkmıştır⁹⁸.

Muhâleaya ilişkin Osmanlı uygulamasında karşılaşılan hususlardan bir diğeri, kadının hul` bedeli vermesi yerine evlilikten doğan maddi alacaklar olan mehrinden, nafakasından ve hatta çocuğu varsa onun da nafakasından vazgeçerek boşanmasıdır. İçinde ibra⁹⁹, yani kişinin alacağından feragat etmesi, berî kılması, ıskat bulunduğu için bu sözleşmeye mübaraa denilmektedir ve muhâlea hükümlerine tâbidir¹⁰⁰. 1580 yılında karşımıza çıkan bir kayıta, Huceste bt. Cafer kocası Mehmed'den mehri, nafakası ve İbrahim adındaki küçük oğluna yedi sene bakması karşılığında muhâlea yapmıştır ve eşi ile "aralarındaki anlaşmazlık ve ihtilafı kesin giderecek şekilde umumi olarak ibra eylemiştir"¹⁰¹. Bazı davalarda kadının normalde muhâlea yaparken vermesi gereken hul` bedeli gibi bir karşılık alıp, diğer alacaklarından vazgeçtiği de görülmüştür. 1583 yılında Muhibbi bt. Ali, geçimsizlik nedeniyle açtığı hul` davasında mehir karşılığı bir siyah çuka (yün kumaş) almış, diğer hak ve alacaklarından vazgeçmiştir¹⁰².

C. Erkek tarafından talep edilen muhâlea

Hul` işleminin kurulması için irade beyanlarının birbiri ile uyumlu olması gerekmektedir. İcapta yani talepte bulunan kişinin koca olması durumunda, yapılan icabın niteliği Ebu Hanife'ye göre, karısının kabulüne bağlı talâk olduğu yönündedir¹⁰³. Talâkın gerçekleşmesi bir koşula bağlandığı için akıllara

⁹³ Üsk. 26 no'lu Sicil, 438/986.

⁹⁴ Üsk. 51 no'lu Sicil, 134/178; Üsk. 9 no'lu Sicil, 208/450.

⁹⁵ *The Muslim Law of Divorce*, 229.

⁹⁶ Üsk. 56 no'lu Sicil, 82/94.

⁹⁷ Atalızade es-Seyyid Mustafa, *Sakk-ı Şanizade (1610)*, 52-53; *Risâle-i Sakk (1099)* (Milli Kütüphane Yazmalar), 7-9.

⁹⁸ Bkz. Üsküdar Mahkemesi 396 Numaralı sicil muhâlea kayıtları

⁹⁹ Kayıtlarda boşanma veya başka bir hukuki ilişki ile alakalı tarafların mahkemeye gelip, alacaklının, "filan ile dava ve nizâm yoktur", "filanda hakkım yoktur", "filan ile davamdan fariğ oldum", "filan ile davamdan vazgeçtim", "filanda hakkım kalmadı" veya "filandan tamamen hakkımı aldım" gibi ifadelerle borçluyu borcundan kurtarması halinde ibra gerçekleşir. Bu çeşit ibra bir yönden ibra-ı ıskat, yani kişinin bir kimsedeki hakkını kısmen ya da tamamen terk etmesi, diğer yönden ibra-ı amm, yani kişiyi bütün davalardan temize çıkarması anlamına gelmektedir. Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, md. 1536, 1538, 1561, 1565.

¹⁰⁰ Serahsi, *Mebcut*, 6/261-262; Merginani, *el-Hidaye*, 2/114; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kuduri, *Muhtasarı'l Kuduri*, 407.

¹⁰¹ Üsk. 51 no'lu Sicil, 190/327.

¹⁰² Üsk. 56 no'lu Sicil, 107/107.

¹⁰³ Atar, "Muhâlea", 30/399; Serahsi, *Mebcut*, 6/173.

şartlı talâk ve şartlı talâkın beyanda bulunan üzerindeki yemin niteliği gelmektedir. Şartlı talâkta olduğu gibi burada da erkek tarafı yapmış olduğu bu tekliften geri dönemez¹⁰⁴. Oysa kadın icapta bulunduğu zaman erkek kabul edene kadar bu beyanından geri dönebilir ve hatta bir üst başlıkta değinildiği gibi icabına muhayyerlik şartı bile koyabilir. Mahkeme kayıtlarına düşen erkek tarafından talep edilen muhâlea işlemlerinde icabın yemin niteliği kendini göstermektedir. Örneğin, 1653 yılında Sinan Subaşı Mahallesi'nden Yusuf b. Abdullah eşi Selvinaz ile birlikte mahkemeye gelerek nafaka, mehir ve sair taleplerinden vazgeçmesi koşulu ile Selvinaz'a hul` vereceğini ifade etmiş ve Selvinaz bu talebi kabul edince muhâleaya hükmolunmuştur¹⁰⁵. Bu şekilde icapta bulunan Yusuf'un talebi yemin hükümlerine tabi olduğu için Yusuf artık yapmış olduğu tekliften dönemez veya eşinin bu teklifi kabul etmesini engelleyemez. Bunun yanında Selvinaz'ın da yapılan bu teklifi öğrendiği andan itibaren hemen yanıtlaması gerekmektedir. Eğer aynı oturumda teklifi yanıtlamazsa cevap hakkı sona erer ve kocanın teklifi geçersiz hale gelir¹⁰⁶.

Hanefi mezhebince mefkud yani uzak diyara gidip kendisinden haber alınamayan, ölü mü sağ mı olduğu bilinmeyen kişilerin evliliği kendiliğinden sona ermez. Kocanın 90 yaşına gelinceye ya da yaşlılarının ortalama ölüm zamanına kadar yaşadığı kabul edilir. Bu süre geçtikten sonra kocanın hukuken ölümüne hükmedilir. Kadın ölüm iddeti bekler ve bu süreden sonra başka biri ile evlenebilir. Koca, sonradan çıkıp gelirse ölüm karinesi ortadan kalktığı için tekrar eşini alabilir¹⁰⁷. Üsküdar'da yaşanan mefkud vakası buna benzer şekildedir. 1592 yılı siciline yansıyan kayıta, Kudüs'e gidip uzun süre dönmeyen, sonra hakkında öldüğüne dair haber gelen Mustafa b. Mahmud'un eşi Peymane, başka biri ile evlenmiştir. Oysa Mustafa Kudüs'te hasta olmuştur. İyileştikten sonra da memleketine döndüğünde eşini başka biri ile evli bulmuştur. Mustafa ve Peymane'nin evlilikleri tekrar yürürlüğe girmiş ancak Mustafa evli kalmak istememiştir. Bunun üzerine Mustafa hul` talebinde bulunmuş, Peymane mehir ve sair alacaklarından vazgeçmenin yanında 740 akçe hul` bedeli vermiş ve taraflar boşanmıştır¹⁰⁸.

Osmanlı uygulamasında muhâlea ile boşanmada dikkati çeken meselelerden biri de muhâleanın erkek tarafından da oldukça sık talep edilmesidir. Erkeğin talâk yolu ile eşini boşama imkânı varken muhâlea usulüne başvurmasının nedeni, kadının kusurlu ve gayri ahlaki davranışlarından dolayı mehir ve nafaka gibi boşanmanın maddi sonuçlarını vermek istememesidir. 1579 yılına ait sicilde dikkat çeken bir davaya rastlanılmıştır. Nesimi'nin karısı Ayşe bt. Boğzan, eşinin izni olmadan Üsküdar'dan İstanbul'a tek başına gitmiş ve orada bir gece tek başına kalmıştır. Üstelik erkeklerden kaçınmadığı, yaramaz olduğu yani su-i hâli mahalleli tarafından ifade edilmiştir. Bu mesele sicile geçirildikten sonraki kayıta eş Ayşe mahkemeye gelmiş ve Nesimi ile hul` ettiği ancak mehri ve nafakasını istediğini beyan etmiştir. Burada Ayşe'nin hul` yapmaya zorlandığı öngörülebilir. Ancak Nesimi'nin delilleri kuvvetlidir. Udul-i müsliminden mahallenin imamı ve müezzinini şahit göstererek anlaşmanın yapıldığı zamanda mehri ve nafakasından vazgeçtiği ispatlanmıştır¹⁰⁹. Sonuç olarak, Nesimi, kusurlu olarak gördüğü eşi Ayşe'den mehir ve nafaka ödemeksizin muhâlea yolu ile boşanmıştır. Başka bir örnek 1583 yılına aittir. Şiddetli geçimsizlik yaşayan Kamer bt. Minnet ve Receb b. Kaya'nın davasında, eşini döven Receb, zor kullanarak muhâlea yapmıştır. İkraha, yani zorlayarak, tehdit ederek yapılan muhâleada, boşanma işlemi geçerli ancak verilen bedel geçersiz olduğu için Kamer vekili vasıtasıyla mehir ve nafakasının peşine düşmüştür¹¹⁰.

¹⁰⁴ Serahsi, *Mebcut*, 6/262; İbrahim Halebi, *Mevkufat*, 2/276.

¹⁰⁵ *Üsk. 26 no'lu Sicil*, 228/421.

¹⁰⁶ Serahsi, *Mebcut*, 6/262; Atar, "Muhâlea", 30/399; Ahmad, *The Muslim Law of Divorce*, 247.

¹⁰⁷ Halil Cin - Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 329.

¹⁰⁸ *Üsk. 84 no'lu Sicil*, 284/452.

¹⁰⁹ *Üsk. 51 no'lu Sicil*, 72-73/22,23.

¹¹⁰ *Üsk. 56 no'lu Sicil*, 82/94. Aynı nitelikte davalar için bkz. Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 122. İkraha için Bostanzâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1598) gelen "Hind mehrinden ve esbâbından feragat etmek üzere zevci Zeyd ile muhâla'a ettikten sonra 'ben ikraha ile feragat etmiş idim' diye Hind Zeyd'den mehrini ve esbâbını talebe şer'an kâdire olur mu?" sorusuna şeyhülislam, "ikrahi ispat ederse olur" yanıtını vermiştir. "16. Yüzyıl Fetva ve Risaleleri" (2023). Erişim tarihi 15.12.24.

D. Osmanlı'da görülen nitelikli haller

16. yüzyıl Üsküdar sicillerinde teknik olarak muhâlea kapsamında nitelendirilmesi zor ancak erkeğin maddi külfetlerden kurtulduğu anlaşılmalara da rastlanmıştır. Muhâlea ya da mübaraa kapsamında yer almamasının nedeni tarafların talâk usulüyle boşandıktan sonra sulh talebinin gelmesidir. Örneğin 1525 yılı sicilinde bir kayıta, Derviş b. Mahmut eşini aralarında husumet olduğu ve zindegânîleri olmadığından talâk-ı selâse ile boşanmış, sonraki maddi yükümlülükleri için kadınla altı yüz akçelik bir sulh sözleşmesi yapmıştır. Sulh sözleşmesi ile boşanma sonucunda ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları talep etmekten vazgeçmişlerdir¹¹¹. Benzer nitelikte 1579 yılına ait bir kayıta Nefise bt. Ali, boşandığı eşi Mehmed'den kendisi ve oğlu için nafaka ve mehrini talep etmiş, daha sonra dört yüz akçeye bir anlaşma olmuş ve nihayetinde Nefise, maddi taleplerinden feragat etmiştir¹¹².

Muhâleanın Osmanlıdaki diğer bir farklı uygulaması talâkın türü ile alakalıdır. Buna göre, muhâlea fıkıh eserlerinde bir bâin talâk hükmünde kabul edilmiş iken, kayıtlarda ara ara tarafların anlaşmasında talâk-ı selâse ile muhâlea usulüne rastlanılmıştır. Örneğin 1546 yılına ait bir kayıta, eşi Fatma'yı boşamak isteyen Mustafa b. Ali, mehir, nafaka ve sair dava haklarından vazgeçtiği takdirde Fatma'ya talâk vereceğini beyan etmiş, Fatma bu icabı kabul edince de üç talâk ile Fatma'yı boşanmıştır¹¹³. Talâk-ı selâsenin sonucu *beynûnet-i kübrâ* olduğu için bundan sonra Mustafa'nın tekrar Fatma'ya nikâh kıyması, Fatma'nın başka biriyle evlenip ayrılması gibi aşılması zor koşullara bağlanmıştır.

Adı muhâlea olan ancak kadının maddi talebinden feragat etmediği boşanmalara da kayıtlarda rastlanmıştır. Örneğin, 1579 yılına ilişkin bir kayıta, Döçine bt. Yorgi, eşi Dimo'dan muhâlea yolu ile boşanmıştır. Lakin bu sözleşme ile Döçine'nin mehir talebinin sona ermediği ve hatta kayınvalidesi mehre kefil olduğu için mehrini ondan ve varislerinden istediği anlaşılmaktadır¹¹⁴. Başka bir davada da benzer şekilde yüz akçe mehir-i müeccelin kadın tarafından alınmasından sonra muhâlea yapılmıştır¹¹⁵. Mehir ve nafakanın kadın üzerinde kaldığı 1592 yılına ait bir davada, Hasan b. Sâdık, evli iken eşine borç verdiğini ve daha sonra mehir ve nafakadan vazgeçilmek üzere talâk-ı selâse ile muhâlea yaptığını beyan etmiş ve borcunu talep etmiştir. Cevap hakkı eski eş Hafsa bt. Derviş'e geçtiğinde, Hafsa yapılan işlemin muhâlea olmadığını, eşinin üç talâk ile kendisini boşadığını ve borcunu mehir ve nafakaya mahsup ettiğini iddia etmiş ve iki şahitle iddiasını ispatlamıştır¹¹⁶.

Hul' bedelinin genel olarak kadının maddi taleplerinden vazgeçmesi olduğundan bahsedilmişti. Mahkeme önüne gelen bazı davalarda ise evdeki bazı eşyaları erkeklerin hul' bedeli olarak aldıkları, eski eşleri eşyaları talep edince ortaya çıkmıştır. Karşımıza çıkan 1534 yılına ait iki davada, kadınlar eski eşlerinde kalan eşyaların hul' bedeli olduğunu inkâr etmiş ancak mesele iki şahitle erkek lehine sonuçlanmıştır¹¹⁷. Sicillerdeki bu kayıtların varlığının, kadınların muhâleayı mahkeme önünde yapmadıkları için böyle bir talepte bulunabileceklerini düşünmeleri mi, yoksa erkeklerin eski eşlerine bir şey vermemek için sadece şahitle ispatın yeterli olduğu yargılama usulüne güvenerek kadınları müşkül durumda bırakmak istemeleri nedeniyle mi olduğu anlaşılmamaktadır.

Osmanlı sicillerine yansıyan muhâleaya ilişkin diğer bir ayrıntı, kararların kısmen Arapça yazılmasıdır. Teknik bir evliliğin sona ermesi usulü olduğu ve sakk mecmualarında da muhâlea kayıtlarında Arapça örnekler bulunduğu için kanaatimizce mecmuadaki kalıba uygun bir talep geldiği takdirde, katipler kayıtları Arapça hazırlamışlardır¹¹⁸.

¹¹¹ Üsk. 5 no'lu Sicil, 203/295.

¹¹² Üsk. 51 no'lu Sicil, 74/26.

¹¹³ Üsk. 14 no'lu Sicil, 114.

¹¹⁴ Üsk. 51 no'lu Sicil, 76/31.

¹¹⁵ Üsk. 51 no'lu Sicil, 82/46.

¹¹⁶ Üsk. 84 no'lu Sicil, 163/164.

¹¹⁷ Üsk. 9 no'lu Sicil, 174, 177-178/337, 350.

¹¹⁸ Mehmet Akman, "İstanbul Kadı Sicillerindeki Arapça Kayıt Örnekleri", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8 (2009), 8.

III. Tefrik

Talâk ve muhâlea ile boşanmada evlilik, taraflarından en az birinin iradesine bağlı olarak sona ererken tefrik usulünde kadın eş boşanmak için mahkemeye başvurmuştur. Yapılan yargılama sonucunda hâkim kadını haklı bulursa ayrılık kararını vermektedir. Kadınların tefrik kararı için mahkemeye başvurularının en önemli amacı eşinden talep edeceği maddi imkândır. Oysa yukarıda açıklandığı üzere, kadının da inisiyatif alabildiği diğer bir yöntem olan muhâleada boşanan kadın teorik olarak maddi kayba uğramaktadır. Dolayısıyla ekonomik özgürlüğü olmayan kadının, muhâlea yerine mahkemede İslam hukukuna göre kabul edilmiş sebepler ileri sürerek boşanma kararı almak istemesinin hayatın olağan akışı içerisinde menfaatine olduğu açıktır.

Tefrik kararı verilebilecek boşanma sebeplerine gelindiğinde, bu konuda Hanefi mezhebinin sebepleri oldukça sınırlı tuttuğu görülmektedir. Hanefiler sadece erkekte bulunan ve evliliğin devamına engel olan cinsel hastalık nedeniyle birlikteliğin mahkeme tarafından sona erdirilmesine karar verilebileceği yönünde görüşte bulunmuştur¹¹⁹. Bu nedenle inceleme yapılan sicillerde tefrik kararı oldukça azdır. Birkaç kayıta tefrik yazsa bile metin okunduğunda bahsedilenin talâk ya da muhâlea olduğu anlaşılmaktadır. Dikkati çeken tek örnek, 1520 yılında Demirci Ali'den *tefrik olan* Nefise'nin vekil vasıtasıyla kendisine, çocuğuna nafaka bağlatması ve kalan mehrini talep etmesidir¹²⁰. Bu kayıta tefrik nedeni açıklanmamıştır. Bununla birlikte tefrikten önceki davalarda Nefise hamile iken Demirci Ali'nin onu dövdüğü ihbarı kayıtlara yansımıştır¹²¹. Demirci Ali yemin ederek bu suçlamadan beraat etmiştir. Çalışmanın konusu siciller incelendiğinde boşanma işlemi türünün (bâin/ric'i veya muhâlea) yüksek oranla kayıtlara geçtiği, talâk ile boşanma olduysa kadına "*mutallaka*" ifadesi kullanıldığı oysa zikredilen kayıta ve sonrası nafaka bağlanmasına ilişkin kayıtlarda "*tefrik*" ibaresinin yer aldığı görülmektedir¹²².

Hanefi mezhebince tefrik sebebi kabul edilmeyen nafakanın ödenmemesi, sicillere nafaka talebi olarak yansımıştır. Şafii mezhebine bakıldığında nafakanın ödenmemesi, tefrik sebeplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Üsküdar sicilinde zikredilen dava dışında başka davaya rastlanılmamakla birlikte, ülkenin diğer şehirlerinde, örneğin Bursa'da kadınların zor durumunun önüne geçmek maksadıyla kâdılar, Şafii mezhebinden naipler atayıp kadınları eşlerinden tefrik ederek geçici olarak çözüm üretmeye çalışmışlardır¹²³. Nafakanın ödenmemesine ilişkin Şeyhülislam İbn Kemal, önüne gelen bir meselede, kadının Şafii mezhebine geçip, eşinden ayrılıp başka biri ile evlenmesine "caizdir" diyerek onay vermiş, Şafii mezhebince nafakanın ödenmemesinin tefrik sebebi olduğunu dile getirmiştir¹²⁴. Ancak bir süre sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Mesele Ebusuud Efendi'nin önüne geldiğinde "*teşeffu*" yani Şafii mezhebine geçme hususunun artık Diyar-ı Rum'da kabul edilmeyeceğine ilişkin kanun çıkarıldığını ifade etmiş, böylece Anadolu ve Rumeli'de nafakanın ödenmemesinde, kadının tefrik imkânı ortadan

¹¹⁹ Tefrik usulü şu şekilde ilerler: Erkeğin cinsel münasebette bulunmaktan aciz olduğu iktidarsızlık halinde kadın tefrik için mahkemeye başvurur. Hâkim bir yıllık süre tayin eder. Bu süre zarfında ilişki gerçekleşirse tefrik talebi düşer. İlişki gerçekleşmezse kadının seçimlik hakkı vardır; isterse evliliği devam ettirir, bu durumda tekrar tefrik talebinde bulunamaz, istemezse tefrik talebini yineler ve hâkim tarafların ayrılmalarına karar verir. Bu ayrılık geri dönülemeyen kesin ayrılıktır. Yani üç talâk sonrası gerçekleşen *beynûnet-i kübrâ* terimiyle izah edilen ayrılıktır. Merginani, *el-Hidaye*, 2/133-135; Müge Vatansever, *Eski Türk Hukukunda Boşanma ve Günümüz Hukukuyla Karşılaştırılması* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 67-69.

¹²⁰ *Üsk. 2 no'lu Sicil*, 210/413,414; 268-269/521.

¹²¹ *Üsk. 1 no'lu Sicil*, 423/793.

¹²² "Kaziyye Vech-i tezkiretü'l-hurûf oldur ki erinden **tefrik** olan Nefise'nin vekilü's-şer'[isi] olan Kılavuz şer'-i şerîf meclisine Demirci Ali[yi] ihzâr edip şöyle takrîr-i da'vâ kılıp dedi ki vekilü's-şer' olduğum Nefise **tefrik** olduğu Ali'nin oğlu Mehmed nâm sagîrün nafakasında ve kisvesinde âcizim deyicek mezkûr Mehmed nâm sagîrin atasından yevmi ikişer râyicü'l-vakt akçe karz ve takrîr olunup deftere sebt olundu. Tahrîren fi 7 Rebî'ilevvel min şuhûri sene 926.

Şuhûdü'l-hâl: Sinan b. Ramazan, Ali Bâli b. Kılavuz, Mesud b. Nasrullah, Mezid b. Mustafa, Elhâc Hüseyin b. Kılavuz, "Vech-i tezkiretü'l-hurûf oldur ki Erinden **tefrik** olan Nefise'nin vekilü's-şer'[isi] olan Kılavuz Demirci Ali[yi] ihzâr edip **tefrik** idiğin Nefise'nin iddeti içinde olan nafakasını talep ederim deyicek mezbûre Nefise Hâtun'a üç ay on gün için yüz elli akçe nafaka hükm olunup deftere sebt olundu. Tahrîren fi gurre-i Rebî'ilevvel min şuhûri sene 926".

¹²³ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 125.

¹²⁴ İnanır, *Kanuni Devrinde Osmanlı*, 74.

kalkmıştır¹²⁵. Mısır ve Şafii mezhebinin yaygın olduğu yerlerde ise bu durum uygulanmaya devam edilmiştir¹²⁶. Yukarıdaki dava 1520 yılında yani Şafii mezhebi uygulamasının yasaklanmadığı bir zamanda meydana gelmiştir. Üsküdar Mahkemesi'nin mağdur kadını korumak maksadı ile Şafii mezhebine göre naip atayıp tefrik kararı vermesi teorik olarak mümkündür.

IV. Fesih

Fesih, evliliğin nikâh akdi esnasında veya sonradan meydana gelen bir eksiklik veya sakatlık nedeniyle sona ermesidir¹²⁷. Açılan davalarda fesih nedeni tespit edilir, deliller yeterli ise tarafların derhal ayrılmalarına karar verilir.

Fesih ile talâkın sonuçları arasında tarafları etkileyen önemli farklılıklar vardır. İlki, feshin derhal evliliği sona erdirmesidir. Oysa talâkta, özellikle ric'i talâkta evlilik iddetin bitimine kadar hükmünü devam ettirmektedir. Diğer önemli sonuç, feshin erkeğe ait olan üç talâk sayısını azaltmamasıdır¹²⁸. Fesih nedeni düzeltilebilir ise, taraflar tekrar evlendiğinde talâk adedi sanki ilk defa nikâh akdi yapılmış gibidir.

Fesih nedenleri çeşitlidir. Evliliği geçersiz kılan durumlar aynı zamanda fesih nedenleridir. Geçersiz evlilikler fasit ve batıl evlilik olarak sınıflandırılmaktadır. Evliliğin kurucu şartları olan ehliyet, meclis birliği, evlenme engelini bulunmaması ya da irade beyanının şartsız olmasından birinin ihlali halinde batıl evlilik; evliliğin sıhhat şartları olan şahitlerin bulunması, cebir ve ikrahın bulunmamasının (ve evlenme engelini bulunmaması) ihlal edilmesi fasit evlilik olarak görülmüştür¹²⁹.

Daimî evlenme engelleri olan alt ve üstsoy ile evlilik, evlenme ile doğan sıhri hısımlarla evlilik ve süt hısımları ile evlilikler geçersizdir. Yapılan evliliğin derhal feshedilmesi gerekir. Geçici evlenme engeli olan kişilerle evliliklerde ise geçersizlik nedeni ortadan kalktıktan sonra tekrar evlenilebilir. Bunlar, evli veya iddet bekleyen kadınla evlilik, teyze-yeğen veya iki kız kardeşin aynı anda aynı kişi ile evliliği ya da talâk-ı selâse ile boşanılmış kadınla evlilik veyahut beşinci kadınla yapılmış evliliklerdir¹³⁰. Bu evliliklerin de feshedilmesi gerekir. Ancak geçici durum ortadan kalktığında, mesela evli kadın boşandığında, iddet bekleyen kadının iddeti sona erdiğinde, tekrar evlenmede bir sakınca yoktur¹³¹.

Batıl ve fasit evliliklerde nikâh kendiliğinden münfesihi olmakla birlikte, mahalleli ya da taraflar durumu fark ettiğinde meseleyi dava konusu edebileceği gibi mahkeme de resen hareket edebilir¹³². Örneğin, iddet süresi beklenmeden yapılan evlilik ile ilgili ilgi çekici bir karara Üsküdar Mahkemesi'nde rastlanılmıştır. 1519 yılında Hızır Bâli, eşi vefat eden Servi ile evlenmiştir. Taşköprü semtinde mahkeme naibi olan Ali Fakih, Servi'nin ölüm iddetinin bitmediğini fark etmiştir. Yaptığı hesaplamalar doğrultusunda iddet içerisinde evlendiği için Hızır Bâli'ye tazir cezası vermiş ve Servi ile yaptığı nikâhı feshetmiştir. Verilen kararı anlamlandıramayan Hızır Bâli üst makamlara¹³³ başvurmuş, tazir ve fesih kararının kaldırılmasını talep etmiştir. Mesele tekrar soruşturulmak üzere Üsküdar Mahkemesine gönderilmiştir. Üsküdar kâdisinin teftişinde naip Ali Fakih, Servi'nin eski eşinin ölüm tarihi ve Hızır Bâli

¹²⁵ Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 67.

¹²⁶ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 91.

¹²⁷ M. Âkif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985), 35.

¹²⁸ Ekinci, *Türk Hukuk Tarihi*, 280.

¹²⁹ Ebu Hanife dışındaki mezhebin diğer âlimleri fasit-batıl evlilik ayrımını yapmamışlar, iki kavramı birbiri yerine kullanmışlardır. Bundan dolayı evlenme engelleri kimi zaman fasit evlilik, kimi zaman da batıl evlilik kategorisinde değerlendirilmiştir, Ali Bardakoğlu, "Fesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/429. Mesela bâin talâk iddeti bekleyen kadınla evliliğin batıl ya da fasit evlilik olduğuna ilişkin görüş ayrılıkları mevcuttur. Ebu Hanife, aralarında evlenme engeli bulunan kişilerin evliliğini doğacak çocuğun nesebinin sabit olması için fasit evlilik kategorisinde ele almıştır, Cin - Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 431,437.

¹³⁰ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 271-275.

¹³¹ Cin - Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 426.

¹³² H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları II* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2012), 123; Vatansver, *Eski Türk Hukukunda Boşanma ve Günümüz Hukukuyla Karşılaştırılması*, 48.

¹³³ Sicil metni zarar görmüş olduğu için hangi üst makam olduğu anlaşılamamıştır. Mahkemeye "Ağa Hazretleri'nin" mektubu ulaşmış, mektuba binaen yargılama yapılmıştır.

ile nikâh tarihini hesaplayarak 10 gün erken nikâh kıyıldığını, birleşmemeleri gerektiğini Hızır Bâli'ye tembihlediğini iddia etmiştir. Hızır Bâli ise artık çok geç olduğunu, Dursun Fakih adlı kişiden izin alarak nikâh kıydıkları için birleştiklerini, iddetin ne zaman bittiğini bilmediğini itiraf etmiştir. Sürelerin tayini için udul-i müslimine başvurulmuş; tarihler Ali Fakih'in iddia ettiği tarihlerle örtüşmüştür. Böylece Ali Fakih'in verdiği fesih ve tazir kararı geçerli sayılmıştır. Sonrasında Hızır Bâli'nin talebiyle nikâh yeniden kıyılmıştır¹³⁴.

Batıl ve fasit nikâhların fesh olunmasının yanı sıra bağlayıcılık yani lüzum şartlarının eksikliği de nikâhın feshi için bir sebeptir. Lüzum şartlarına muhayyerlik, yani taraflardan biri ya da ikisinin nikâhın devamı ya da feshi konusunda seçim yetkisinin bulunması ve velinin denklik itirazı girer¹³⁵. Nikâhın feshine konu olan muhayyerlik konuları, buluğa erme, azat olma ve yetkisiz temsilcinin kıydığı nikâhtır. Osmanlıda karşımıza en çok çıkan muhayyerlik buluğa erme nedeniyledir. Buluğ muhayyerliği, babası ya da baba dedesi olmayan bir yakını tarafından küçüğün evlendirilmesinde küçüğün, buluğa erdiği zaman kendisi adına yapılan evliliği reddetmesi halidir¹³⁶. Hanefi mezhebine göre kızların 9, erkeklerin 12 yaşından önce hukuken buluğa ermedikleri kabul edilmiştir. Bu nedenle bu yaştan önce yapılan evliliklerde küçüğü kimin evlendirdiğine bakılmaktadır. Mesela anne evlendirmişse, çocuk buluğa erdiğinde mahkemeye başvurup nikâh akdini feshettirebilir¹³⁷.

Kefaet¹³⁸ yani denklik de veliye tanınmış bir çeşit muhayyerliktir. Burada veli¹³⁹, izni ya da haberi olmadan kendisiyle denk olmayan biri ile evlenen kızının evliliğini feshettirme hakkına sahiptir. Velinin bu hakkı kullanıp kullanmamakta iradesi bulunmaktadır. Veli denklik itirazını kızı çocuk doğuruncaya kadar yapabilir. Bunun yanında, bu hakkını kullanacaksa velinin mahkemeye başvurması gerekmektedir. Evliliğin feshi ancak mahkeme kararı ile olmaktadır. Feshe kadar evlilik, hükmünü devam ettirmektedir¹⁴⁰.

Muhayyerliğe ve kefaete benzer olarak eksik ehliyetli kimsenin (mümeyyiz küçükler ve akıl zayıflığı olanların) velisi ya da vasisinin izni olmadan yapılan evlilik de veli ya da vasi tarafından iptal edilebilir¹⁴¹. Kefaet ve buluğ muhayyerliğine incelediğimiz 16. yüzyıl Üsküdar sicillerinde rastlamamakla birlikte diğer yüzyıllarda karşımıza çıkmıştır.

Hanefilerin kabul ettiği bir diğer fesih sebebi din değişikliğidir. Gayrimüslimlerin din değiştirerek Müslüman olması Osmanlı toplumunda sık rastlanan bir olgudur. Farklı dinlerde kalmış çiftlerin evliliğinin ne olacağı meselesi hukukçular tarafından tartışılmıştır. Ehl-i kitap gayrimüslim bir erkek bir İslam devleti sınırları içerisinde Müslüman olursa, eşi de ehl-i kitaptansa eşinin din değiştirmeden kalmasının nikâhlarına bir etkisi yoktur¹⁴². Ancak Müslüman olan kadın ise, İslam hukukuna göre Müslüman bir kadının semavi dinden de olsa gayrimüslim bir erkekle evlenmesi yasak olduğu için hâkim önce kadının eşine Müslüman olmayı teklif eder. Erkek de kabul ederse mesele ayrılık olmadan çözülür. Erkek ihtidayı kabul etmezse hâkim onları tefrik eder¹⁴³.

¹³⁴ Üsk. 2 no'lu Sicil, 177-178/322.

¹³⁵ Gülnihal Yılmaz, *İslam Aile Hukukunda Fesih, Talâk ve Tefrik İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 59.

¹³⁶ Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, 2/182; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 105. Babası ya da baba dedesi tarafından evlendirilen kızın muhayyerlik iddiasında bulunamayacağına ilişkin tartışma için bkz, Akyılmaz, "Uygulamadan Örnekler Işığında Osmanlı Aile Hukukunda Zorlayıcı Velâyet Yetkisi ve Hıyâr'ül Bulûğ Müessesesi".

¹³⁷ Cin - Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 417.

¹³⁸ Kefaet, evlenecek olan erkeğin eşinin ailesine, din, sosyal statü, hürlük, servet, sanat, soy bakımından denk olması anlamına gelmektedir, Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 270.

¹³⁹ Veli yoksa kız ile evlenme engeli olan akrabaların da utanç bütün aileye ait olduğu için itiraz haklarının bulunduğu yönde görüş için Şeyh Bedreddin, *Yargılama Usulüne Dair: Câmîu'l-Fusûleyn*, ed. Hacı Yunus Apaydın (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012), 552.

¹⁴⁰ Şeyh Bedreddin, *Câmîu'l-Fusûleyn*, 551.

¹⁴¹ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 268.

¹⁴² Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 277.

¹⁴³ Merginani, *el-Hidaye*, 2/45.

Bu tefrikin fesih mi yoksa boşanma mı sayılacağı mezhep içinde tartışma konusu olmuştur. Ebu Yusuf'a göre bu ayrılık fesih niteliğindedir, talâk sayısını azaltmaz. Erkek, Müslüman olmayı reddetse bile ileride Müslüman olma ve tekrar evlenme ihtimali vardır. Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre ise, bu bir boşanmadır. Hâkim erkeğin yerine geçerek onu boşamış sayılır ve talâk sayısını düşürür¹⁴⁴.

Osmanlı uygulamasına ilişkin olarak 16. yüzyıl sicillerine bakıldığında bu konuda rastlanan bir örnekte ilk görüşün kabul edildiği ancak 18. yüzyıla ilişkin sicillere bakıldığında ise, bu konuya ilişkin rastlanan iki örnekte ikinci görüşün tercih edildiği anlaşılmaktadır. 1563 yılında Üsküdar Mahkemesine gelen bir davada Müslüman olan Ayşe bt. Abdullah ile İslam teklif edilip dine geçmeyi reddeden Mihâl v. Todora'nın evliliği *fesh* olunmuş ve Ayşe bt. Abdullah'a iddet nafakası takdir edilmiştir¹⁴⁵.

İkinci görüşe örnek olarak ise, 1711 tarihli bir sicil kaydında Üsküdar'da sakin olan Vasil'in Müslüman olan ve Fatima adını alan eşinin tefrik talebi karşımıza çıkmaktadır. Mahkeme Vasil'i buldurup üç kez İslam'a çağırılmış, Vasil her defasında ihtidayı reddedince mahkeme tarafların *tefrikinde* karar vermiştir¹⁴⁶. 18. yüzyıl Bab Mahkemesi Sicilinde yer alan bir dava da İslam ile müşerref olan Zeynep için mahkeme, önce üç yaşındaki çocuğunu Mehmed ismi ile İslama kaydedip sonra eşi David'i dine davet etmiştir. David, din değişikliğini reddedince kâdı, tarafların tefrikinde ve çocuğun anneye teslimine karar vermiştir¹⁴⁷. Bir sonraki kayıta ise ayrılığın talâk niteliğinde olduğu vurgulanarak Zeynep'e ve çocuğuna mehir ve nafaka takdir edilmiştir¹⁴⁸.

Son olarak nikâhın feshine neden olan husus, taraflardan birinin irtidat etmesi yani dinden çıkmasıdır. Elfâz-ı küfr ya da kelime-i küfr, Allah'ı, Peygamber'i, Kuran'ı ve İslam'ın getirdiği bütün kuralları inkâr eden sözler olarak ifade edilebilir. Bu sözleri kullanan ciddi olsun olmasın imandan ve dinden çıkmış kabul edilir¹⁴⁹. Bunun yanında nikâhı da fesh olunur. Niteliği bâin yani ayırıcı nitelikte olsa bile talâk hükmünde değildir. Bu nedenle elfaz-ı küfrden dolayı üç kez nikâh iptal olsa bile tekrar iman edildiği takdirde eşyle nikâh kıyabilir.

İncelediğimiz Üsküdar sicil kayıtlarında küfür sebebiyle yapılan feshde rastlanmamış olmakla birlikte Ebussuud Efendi'ye yönelen talâk sorularının önemli bir kısmı bir şekilde küfür kelimeleri söylemiş olan şahsın eşinin medeni halinin durumu ve tefrik işleminin talâk sayısını azaltıp azaltmayacağına ilişkindir¹⁵⁰. Bu bağlamda aynı yüzyılda Galata Mahkemesi'ne gelen üst sınıf askeri yönetici olan Sekbanbeyi Mehmed Bey'in davası dikkat çekicidir. Bâli Bey'in kızı Ayşe Hatun ile evli olan Mehmed Bey, eşinin Kuran tilaveti sırasında bir nedenle sinirlenmiş ve hem Ayşe Hatun'a hem de Kuran-ı Kerim'e küfretmiştir. Olaya şahit olan Ayşe Hatun'un kardeşi Mustafa Çelebi ve iki kadın da duruşmaya katılmış ve Mehmed Bey'in küfrettiğini ispat etmişlerdir. Bunun üzerine mahkeme tarafların nikâhını feshetmiştir¹⁵¹.

V. Gayrimüslimlerin Boşanması

Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslimlere uygulanan hukuk, mülkîlik ilkesi gereği İslam hukukudur. Bununla birlikte açık ya da örtülü bir şekilde yapıldığı düşünülen zimmet anlaşması gereği, ülke sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlere cizye vergisi vermesi ve düzene uyması karşılığında bazı imtiyazlar tanınmıştır. Bunlar, askerlik yapmama, can ve malın korunması ve konumuzla ilgili olarak dini yaşama özgürlüğüdür. Dini yaşama özgürlüğünün kapsamına sadece ibadetler girmemekte, aynı zamanda ahvâl-

¹⁴⁴ Merginani, *el-Hidaye*, 2/44-46.

¹⁴⁵ *Üsk. 26 no'lu Sicil*, 376/848.

¹⁴⁶ Ekrem Tak - Bilgin Aydın, *Arz Marûz İlâm: Osmanlı Diplomatasında Belge Formlarının Değişimi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018), 219.

¹⁴⁷ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*, haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz, çev. Nedim Pakırdağ vd. (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 504/679.

¹⁴⁸ *Bab 197 no'lu Sicil*, 520/707.

¹⁴⁹ Ahmet Saim Kılavuz, "Elfâz-ı Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/25.

¹⁵⁰ Düzdağ, *Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, 45-47.

¹⁵¹ Galata Mahkemesi, 5 Numaralı Sicil, s. 142, Hüküm no: 125.

i şahsiyye alanında kabul edilen evlenme ve boşanma konuları da dahil olmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler kendi hukuklarına göre evlenip, evliliklerini sona erdirebilmişlerdir. Yargılamayı yapan makam, evlilik işleminin kutsal olarak görülmesinden ve dini merasimle yapılmadığı takdirde yaptırım uygulanmasından dolayı ilgili cemaatlerin liderliğinde oluşturulan cemaat mahkemeleridir¹⁵².

Gayrimüslimlere verilen kendi mahkemelerinde yargılanma imkânının yanında, gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin genel yetkili yargı makamı olan şer'iyeye mahkemelerini sıklıkla kullanmışlardır. Çalışmanın kaynağı olan 16. yüzyıl Üsküdar Mahkemesi sicillerinde de gayrimüslim eşlerin evliliğinin sona ermesine ilişkin kayıtlara rastlanılmıştır. Zimmilerin bu konuda şer'iyeye mahkemelerini tercih etme nedenlerinden en önemlisi bilindiği üzere Hıristiyanlık dinine göre boşanmanın ya mümkün olmaması ya da çok sıkı koşullara bağlanmasıdır¹⁵³. Halbuki İslam hukukuna göre boşanma özellikle erkek açısından oldukça kolaydır. Üstelik kendi dinlerine kıyasla kadınlar lehine maddi imkânlar da bulunmaktadır¹⁵⁴. Kendi dinlerinde esnek olmayan uygulamadan kaçmak isteyen ve anlayamayan çiftler Osmanlı'da soluğu şer'iyeye mahkemelerinde almışlardır. Cemaat mahkemeleri kendilerine beratla imtiyaz tanınan yargı makamları olduğu için şer'iyeye mahkemelerinin yargı yetkisini kaldırmamaktadır. Şer'iyeye mahkemelerince verilen kararlar kesin ve ülkenin her yerinde geçerlidir¹⁵⁵.

16. yüzyıl Üsküdar'ında gayrimüslimlerin boşanmasına ilişkin mahkeme tarafından kayıt altına alınan çeşitli kararlar vardır. Kararlar tekdüze değil talâk-ı selâseden muhâleaya kadar geniş bir yelpazededir. Örneğin, 1535 yılına ilişkin bir kayıta, Çengelköy'de sakin olan zimmiler mahkemeye gelip kendi inançlarına aykırı biçimde boşanan bir çiftin durumunu kayıt altına almışlardır¹⁵⁶. 1516 yılına denk düşen bir diğer kayıta Rus Hızır, eşi Erine bt. Kosta'yı talâk-ı selâse ile boşamış ve kadına bir miktar nafaka takdir edilmiştir¹⁵⁷. Üç talâk ile boşanma olduğu için yukarıda da izah edildiği üzere eşi ile tekrar evlenebilmesi için Erine'nin başka biri ile evlenip usulüne göre ikinci evliliğinin bitmiş olması gerekmektedir. Boşama sonrası da İslam hukuku kuralları caridir¹⁵⁸.

Şer'iyeye mahkemeleri sadece yargılamanın yapıldığı ve kararların alındığı bir yapıda değil, aynı zamanda var olan durumun tespit edilerek kayıt altına alındığı bir yapıda kurulmuştur. Kişiler ileride karşılaşacakları herhangi bir iddia karşısında önceden kayıtlama yaptırarak aleyhlerine delil sunulmasını engellemek istemişlerdir. Boşanmanın kayıt altına alınması da bunlardan biridir. Müslümanlar tarafından sıkça başvuru olan bu uygulamaya zimmiler de başvurmuştur. Bunun yanında zimmilerin hakkı olan kendi liderlerince yapılan yargılamaların kesin hüküm olmaması nedeniyle şer'iyeye mahkemesince tasdik edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur¹⁵⁹. Örneğin 1524 yılında Kuzguncuk'ta

¹⁵² Aydın, *Osmanlı Hukuku- Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, 293-295.

¹⁵³ Ortodoks mezhebine göre zina, öldürmeye teşebbüs, şiddet, akıl hastalığı, alkol bağımlılığı, kocanın en az üç yıl süren cinsel iktidarsızlığı ve üç yıl yokluğu boşanma nedeni olarak kabul edilmekte ve boşanmak için bu nedenlerden birinin mutlaka bulunması gerekmektedir. Zülfiye Koçak, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018), 183; Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* (Ankara, 2001), 38. Katolik mezhebine göre evlilik ruhların birleşmesi şeklinde kutsal bir bağ olarak tanımlanmıştır. Tanrı tarafından kurulmuş bir bağın insanlar tarafından ortadan kaldırılması mümkün görülmemiştir. Sosyal yaşamın gereklerine uygun olmayan bu kural, çokça eleştirilmiştir. Örneğin, İngiltere kralı VIII. Henry, eşinden boşanıp Anne Boleyn ile evlenmek istemiş, Papalık izin vermeyince ülkesinde Anglikan Kilisesi'ni kurmuş ve Aragonlu Catherine ile evliliğini iptal ettirmiştir. Dilek Yiğit, "Marian Sürgünleri: I. Mary Döneminde İngiltere'den Kıta Avrupası'na Göç Hikayesi," *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 4/1 (2023), 48-49.

¹⁵⁴ Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik, 2017), 307-308.

¹⁵⁵ İbrahim Durhan, *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 92-93; Mehmet Akman, "A Zimmî: 'Let My Wife be Divorced from Me Three Times': The Use of the Ottoman Kadı Courts by Zimmis for Family Law Issues", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12 (2011), 9.

¹⁵⁶ *Üsk. 9 no'lu Sicil*, 307/754.

¹⁵⁷ *Üsk. 1 no'lu Sicil*, 115/32.

¹⁵⁸ Cin - Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, 228; İbrahim Etem Çakır, "Zimmî Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21/21 (2014), 47.

¹⁵⁹ Aydın, *Osmanlı Hukuku- Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, 309.

ikamet eden Dimitri, eşini Hıristiyanlıktaki en önemli boşanma sebebi olan ihanet-zinadan dolayı¹⁶⁰ boşanmış ve durumu mahkemede kayıt altına aldırılmıştır¹⁶¹. Kaydın bu anlama geldiğini Dimitri'nin "...*dinim üzerine boşadım.*" ifadesinden anlamaktayız. Diğer kayıtlarda ise mesela Rus Hızır, talâk-ı selâse ile İslam hukukuna göre boşanmış olmaktadır.

Kâdı tarafından verilen karar, subaşının emrindeki bir görevli tarafından cemaat mahkemesine iletilmekte ve karara uyulması emredilmektedir. Karara uyulmazsa hapis cezasına varan yaptırımlar uygulanmaktadır.

Sonuç

İncelenen 16. yüzyıl Üsküdar Mahkemesi kayıtları İslam-Osmanlı hukukunda evliliğin sona ermesinin ne şekilde tatbik edildiğinin önemli bir göstergesidir. Kadın ve erkek eşler mahkemelere başvurup çeşitli yönlerden boşanmaya ilişkin haklarını talep etmişler, yapılan yargılama neticesinde delillerin değerlendirilmesi ile bir sonuca varılmıştır. Kimi zaman bu sonuç davacı lehine iken kimi zaman da davalı lehine olmuştur. Mahkemelerin İslam hukukunu uygularken cari mezhep olan Hanefi mezhebine riayet ettiği dikkat çekmiştir.

Evliliğin sona ermesine ilişkin kayıtlar incelendiğinde kadınların yanında erkeklerin de özellikle maddi haklarını savundukları görülmüştür. Kadınların mehir ve nafaka taleplerine karşın, erkeklerin muhâlea yolu ile boşandıkları, bu nedenle kadının maddi talepte bulunamayacaklarına ilişkin savunmalarına oldukça sık rastlanılmıştır. Muhâlea yoluyla yapılan boşamanın bâin talâk niteliğinin değiştirilmesi de karşılaşılan önemli hususlardan biridir.

Muhâlea'nın yanı sıra şartlı talâk müessesesi de kullanılmıştır. Savaş ve benzeri nedenlerle uzağa gitme ya da kötü muamele, içki içme gibi erkek tarafından icra edilen olumsuz hareketlerin kadını mağdur etmesinin önüne geçmek amacıyla, erkeğin ya kendiliğinden ya da mahkemenin talep etmesi ile şartlı talâk verdiğine rastlanılmıştır. Bunun yanında dikkat çeken bir husus olarak, sicillerde yeminin pekiştirilmesi amacıyla, eşlerin birbiri ile ilgili aile meselelerinden kaynaklanmayan nedenlerle şartlı talâk verilmesinin örfen kabul edildiğine de rastlanmıştır.

Osmanlı mahkeme kayıtlarında talâk-ı selâse yani üç talâkın aynı anda kullanılmasına sık rastlanmıştır. Daha çok Hanefi mezhebince kabul edilen bu uygulamaya şartlı talâk ve muhâleada ayrılığı kuvvetlendirme amacıyla başvurulduğu görülmüştür.

Tefrik meselesinin Hanefi mezhebince dar kapsamlı ele alınması sicillere yansımıştır. Konuya ilişkin tek kayıt bulunmuştur ve bunun niteliğinin gerçekten tefrik olup olmadığı tartışmalıdır. Tefrik uygulamasında kayda değer örnek sonradan Müslüman olan bir kadının eşinin İslamiyet'i kabul etmemesi halinde evliliğin ne olacağına ilişkin kayıttır. Burada ayrılığın niteliği yani talâk mı yoksa fesih mi olduğu hususunda Hanefi mezhebi âlimleri arasında görüş ayrılığı olmuş, iki türde de kayıtlara farklı yüzyıllarda rastlanmıştır. 16. yüzyılda ise ayrılığın niteliği fesihtir.

Evliliğin feshedilmesi konusunda, kadınların ilk evliliklerinin sona ermesiyle, bekledikleri iddet sırasında yaptıkları ikinci evliliklerinin geçerli olup olmadığına ilişkin görülen davalar, hukukçuların bu süreye oldukça önem verdiklerinin bir göstergesidir.

İncelenen sicillerden bahsedilmesi gereken son husus, gayrimüslimlerin evliliklerini şer'iyeye mahkemelerinde sona erdirmeleridir. Bu kayıtlara da sıklıkla rastlanmış, kadınlara, çocuklara mehir ve nafaka takdir edilmiştir.

¹⁶⁰ Nazan Alija, *Hıristiyanlıkta Evlilik Sakramenti* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 66.

¹⁶¹ *Üsk. 5 no'lu Sicil*, 86/109.

Kaynakça

- Ahmad, K. N. *The Muslim Law of Divorce*. New Delhi: Kitab Bahavan, 1984.
- Akman, Mehmet. "A Zimmi: 'Let My Wife be Divorced from Me Three Times': The Use of the Ottoman Kadi Courts by Zimmis for Family Law Issues". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12 (2011), 7-16.
- Akman, Mehmet. "İstanbul Kadı Sicillerindeki Arapça Kayıt Örnekleri". *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8 (2009), 7-22.
- Akyılmaz, Gül. "Uygulamadan Örnekler Işığında Osmanlı Aile Hukukunda Zorlayıcı Velâyet Yetkisi ve Hıyâr'ül Bulûğ Müessesesi". 131-134. Konya, 2022.
- Alija, Nazan. *Hıristiyanlıkta Evlilik Sakramenti*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Aslan, Mehmet Selim. *İslam Aile Hukuku*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Atalızade es-Seyyid Mustafa. *Sakk-ı Şanizade (1610)*.
- Atar, Fahrettin. "Muhâlea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/399-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ânî Kerîm'de Evlenme ve Boşanma*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1995.
- Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*. çev. Bilgin Aydın - Ekrem Tak. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2008.
- Aydın, M. Âkif. *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik, 3. Baskı., 2020.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Hukuku- Devlet-i Aliyye'nin Temeli*. İstanbul: İSAM, 2020.
- Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. Beta, 17. Basım, 2020.
- Bardakoğlu, Ali. "Fesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/427-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*. 8 Cilt. Ravza Yayınları, 2018.
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.
- Cin, Halil - Akyılmaz, Gül. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 15. Basım, 2023.
- Çakır, İbrahim Etem. "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21/21 (2014), 41-66.
- Çetinkaya, Esra. *Osmanlı Hukukunda Sulh Sözleşmesi: Üsküdar ve Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre Borç İlişkilerinde Sulh Sözleşmesi (M. 1501-1551/ H.906-958)*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
- Çiçek, Kemal. "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi". *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. 31-49. Ankara, 2001.
- Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930 - 936/M. 1524 - 1530)*. çev. Yasemin Dağdaş - Zeynep Berktaş. haz. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Demirtaş, H. Necati. *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları II*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2012.
- Durhan, İbrahim. *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*.

- İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım., 2018.
- Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kuduri. *Muhtasaru'l Kuduri*. çev. Soner Duman - Osman Güman. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2024.
- Erünsal, İsmail E. "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-'udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 53 (2019), 1-50.
- Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H. 953 - 955/M. 1546 - 1549)*. çev. Nuray Güler - Mehmet Akman. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956 - 963/M. 1549 - 1556)*. çev. Orhan Gültekin - Mehmet Akman. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Gümüşdoğrayan, Okan. *Üsküdar Şer'iyye Sicillerinde Kadın ve Çocuklarla İlgili Davaların Analizi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521)*. çev. Rıfat Günalan vd. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 51 numaralı sicil (H. 987-988/ M. 1579-1580)*. çev. Rıfat Günalan vd. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (h. 970 - 971/M. 1562 - 1563)*. çev. Rıfat Günalan - Mehmet Akman. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM, 2010.
- Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591)*. çev. Rıfat Günalan - Mehmet Canatar. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2010.
- İbn Abidin. *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürrü'l-Muhtar*. çev. Ahmed Davudoğlu. 12 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1983.
- İbn Rüşd. *Bidayetü'l Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslam Hukuku*. çev. Ahmed Meylani. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- İbrahim Halebi. *Şerh-i Mülteka el-Ebhur (Mevkufat)*. çev. Nedim Yılmaz. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.
- İnanır, Ahmet. *Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukuki Hayat*. İstanbul: OSAV, 2011.
- İstekli, Müslüm. *Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatıyla İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tespit ve Analizi (H. 978-991, M. 1570-1584)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- Karaman, Hayreddin - Topaloğlu, Bekir. *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Üsküdar Mahkemesi 56 numaralı sicil (H. 990-991 / M. 1582-1583)*. çev. Hilal Kazan vd. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2010.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik, 4. Basım, 2017.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Elfâz-ı Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçak, Zülfiye. "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018), 167-210.

- Merginani, Ebü'l-Hasan Burhanüddin Ali b Ebu Bekir. *Delilleriyle Hanefî fikhî: el-Hidaye*. İstanbul: Kahraman Neşriyat, ts. Erişim 10 Şubat 2024
- Midilli, Muharrem. "Osmanlı Fetvalarında Kadınların Ayrılık Elde Etme Yolu Olarak Şartlı Talâk (16-18. Yüzyıllar)". *İslâmî İlimler Dergisi* 17/2 (2022), 31-52.
- Molla Hüsrev. *Gurer ve Dürer Tercümesi (İslam Fıkhi ve Hukuku)*. çev. Arif Erkan. İstanbul: KİT-SAN Matbaacılık, 1980.
- Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*. çev. Nedim Pakırdağ vd. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş., 2019.
- Serahsi. *Mebcut*. ed. Mustafa Cevat Akşit. 31 Cilt. Gümüşev Yayıncılık, 2008.
- Şeyh Bedreddin. *Yargılama Usulüne Dair: Câmiu'l-Fusûleyn*. ed. Hacı Yunus Apaydın. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Tak, Ekrem - Aydın, Bilgin. *Arz Marûz İlâm: Osmanlı Diplomatasında Belge Formlarının Değişimi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018.
- Tekgöl, Nil. *A Gate to the Emotional World of Pre-Modern Ottoman Society: An Attempt to Write Ottoman History from "The Inside Out"*. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Üçok, Coşkun vd. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi, 25. Basım, 2023.
- Vatansever, Müge. *Eski Türk Hukukunda Boşanma ve Günümüz Hukukuyla Karşılaştırılması*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Yalçın, Nihat. *1572-1587 (H. 980-995) Yılları Arası Üsküdar Mahkemesi Kadı Sicilleri'nin Sosyal ve İktisadi Açidan Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.
- Yıldız, Kenan. *Üsküdar'ın Sosyal ve İktisadi Hayatı ile İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit ve Analizi (954-980 / 1547-1573)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)*. çev. Kenan Yıldız - Recep Ahıskalı. haz. M. Âkif Aydın, Coşkun Yılmaz. İSAM, 2010.
- Yılmaz, Gülnihal. *İslam Aile Hukukunda Fesih, Talak ve Tefrik İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Yılmaz, İbrahim. *Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2007.
- Yiğit, Dilek. "Marian Sürgünleri: I. Mary Döneminde İngiltere'den Kıta Avrupası'na Göç Hikayesi," *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 4/1 (2023), 44-59.
- 55 Numaralı Mühimme Defteri (992-993)*. Başkanlık Osmanlı Arşivi:
- 72 Numaralı Mühimme Defteri (1002-1003)*. Başkanlık Osmanlı Arşivi:
- 73 Numaralı Mühimme Defteri (1003-1004)*. Başkanlık Osmanlı Arşivi:
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/>. "Kur'an-ı Kerim", ts.
- <https://16yyosmanlihukuku.istanbul.edu.tr/>. "Osmanlı Hukukunu Kurmak: Fetva ve Risaleler Işığında 16. Yüzyıl Osmanlı Hukuku". haz. Mürteza Bedir, Süleyman Kaya, Şükrü Özen, Necmettin Kızılkaya, Hatice Kübra Kahya, Ayşegül Şimşek, Bayram Pehlivan, Birnur Deniz, Halime Çınar, Hüseyin Sağlam, Murat Sarıtaş, Şaban Kütük, Şeyma Akbayır. 2023
- Risâle-i Sakk (1099)*. Milli Kütüphane Yazmalar.

Makale Bilgi Formu

Yazarın Katkıları: Makale tek yazarlıdır. Yazar makalenin son halini okuyup onaylamıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.